

T.C.
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORTA ÇAĞ İSLAM TIBBI VE TIBBİ TEDAVİLER

Hazırlayan
Burcu ÖNDER

Tarih Ana Bilim Dalı
Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Doç. Dr. Pınar ÜLGEN

TOKAT-2017

ORTAÇAĞ İSLAM TIBBİ VE TIBBİ TEDAVİLER

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 06 / 12 / 2017

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Doç.Dr.Pınar ÜLGEN

Üye : . Yrd.Doç.Dr.Murat SERDAR

Üye : . Yrd.Doç.Dr.Fatma İNCE

İmzası

Pınar ÜLGEN
M. Serdar
Jüri

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 04 / 12 / 2017 tarih ve 51-08 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: .Prof.Dr.Mustafa ÇOLAK

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Pınar ÜLGEN danışmanlığında hazırlamış olduğum "Orta Çağ İslam Tıbbı Ve Tıbbi Tedaviler " adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

06/12/2017

Tez Yazarı

Burcu ÖNDER

İmza

TEŞEKKÜR

“Orta Çağ İslam Tıbbı ve Tıbbi Tedaviler” adlı tezimi yazdığım süre boyunca kıymetli bilgilerinden yararlandığım, sabırla beni yönlendiren ve kendisinin öğrencisi olabilme imkanına sahip olduğum için gurur duyduğum, sevgili hocam ve aynı zamanda Danışmanım Doç. Dr. Pınar ÜLGEN’e çok teşekkür ederim. Kendisinden ders alabilme imkanı yakaladığım hocam Prof. Dr. Münir ATALAR’a ve yardımlarını esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Murat SERDAR’a teşekkür ederim.

Tezimi yazdığım süre zarfında bana her türlü anlamda destek olan, varlığı ile can bulduğumuz biricik kızımız Zeyneb Asya’nın babası, hayatımda yeri asla doldurulamaz olan sevgili eşim Gökhan ÖNDER’e, annem Asiye ÇOBAN ve babam Necattin ÇOBAN’a tüm kalbimle teşekkür ederim.

Burcu ÖNDER

TOKAT-2017

ÖZET

Salgın hastalıklar ilk çağlardan bu yana hep var olmuştur. Bu salgın hastalıklar o dönemlerde veba, cüzzam, tüberküloz, sıtma gibi isimlerle adlandırılmıştır. Nitekim bu salgınlar sebebiyle Orta Çağ'da gerek İslam alemi gerek Avrupa olsun insanlar birçok yıkım ve ölümlerle karşı karşıya kalmıştır. Binlerce insan adına kara ölüm de denen vebadan, cüzzamdan, sıtmadan hayatını kaybetmiştir. Birçoğu da özellikle Avrupa'da dışlanmış ve ölüme terk edilmiştir. Ancak bu durum İslam Dünya'sında bu şekilde olmamıştır. İslam alemi herkese hoşgörü ile yaklaşırken hastalarına ve onlara yardım eli uzatan, onları tedavi ile meşgul olan hekimlerine her zaman saygı duymuştur. İbn Nefis, İbn Sina, Razi gibi daha birçok İslam bilgini bu dönemde yetişmiş ve salgın hastalıklar için çareler aramışlardır. Bu hekimler gibi birçok İslam bilgini çeşitli tedavi yöntemleri geliştirmiştir. Bu yöntemlerin arasında tıbbi, cerrahi, bitkilerle tedavi yöntemleri ile son dönemlerde adı çokça duyulan müzikle tedavi yöntemleri bulunmaktadır. İslam dünyası hastalarına ve hekimlerine gösterdiği özeni kurmuş oldukları darüşşifalar, hastaneler ile de desteklemiştir.

Bahsedilen tüm bu konuların geçmişini öğrenmek tezimizin asıl amacı olmuştur. Bu konularda edinmiş olduğumuz kaynaklar ışığında tezimizi oluşturmaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Orta Çağ, İslam, Salgın, Hastalık, Tedavi

ABSTRACT

The epidemic diseases have been existing since ancient times. The early epidemic diseases were named as to be plague, leprosy, tuberculosis, and malaria. Today, various epidemic outbreaks have been around as well. During Medieval Age, people in both Europe and Islamic countries faced many destruction and deaths because of the epidemic diseases. Thousands of people died because of plague, leprosy, and malaria that were also referred as Black Death. Countless of people in Europe were also isolated and left alone to death. However, in Islamic countries, it was not the case. People in the Islamic countries paid attention to the people with epidemic diseases, and the doctors who helped these people were well-respected. Famous doctors such as İbn Nefis, İbn Sina, and Razi shone in this era and searched for the treatment of epidemic diseases. Many doctors also tried to find a way of treatment for the epidemic diseases. Among these treatments were clinic therapies, surgeries, herbal treatments, and musical therapy that has recently been a popular treatment. The Islamic world created opportunities for the people who were diagnosed with epidemic diseases by opening hospitals that were known as “Darüşşifa”.

The basic idea of this thesis is learning of the past of these subjects that are mentioned. We have tried to do this thesis in the light of these sources.

Key Words: Medieval Age, Islam, Epidemic, Disease, Treatment

İçindekiler

	<u>Sayfa</u>
Bilimsel Etik Sayfası.....	i
Teşekkür.....	ii
Özet.....	iii
Abstract.....	iv
İçindekiler.....	v
Ekler Tablosu.....	x
Kısaltmalar.....	xi
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: HASTALIKLAR, TANIMLARI VE SEBEPLERİ.....	3
1.1.HASTALIK TANIMI.....	3
1.2.HASTALIKLARIN SEBEPLERİ.....	5
1.2.1.Cüzzam.....	5
1.2.2.Veba.....	11
1.2.3.Çiçek.....	24
1.2.4.Sıtma.....	25
1.3.SALGIN HASTALIKLAR.....	27
1.4. RUH HASTALIKLARI.....	32
1.4.1. Cünun.....	35
1.4.2. Meczup.....	35
BÖLÜM 2: ORTA ÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA UYGULANAN TEDAVİ YÖNTEMLERİ.....	37
2.1. TIBBİ TEDAVİLER.....	37
2.2. CERRAHİ TEDAVİLER.....	41
2.3. MÜZİKLE TEDAVİLER.....	42
2.3.1. Doğu'da Müzikle Tedavi.....	46
2.3.2. Batıda Müzikle Tedavi.....	48
2.4. BİTKİSEL TEDAVİLER.....	49
BÖLÜM 3:HEKİMLER.....	55
3.1. Ebü'l- Ferec İbnü't-Tayyib (435/1043-1044):.....	58
3.2.Cebrail İbn Buhtîşu.....	58

3.3.İbnü's-Saati, Fahreddin (ö.618/1221):	59
3.4.Huneyn İbn Ishak (810-877):	59
3.5.İbn Tufeyl (ö.581/1185):	59
3.6.İbnü's-Suri (ö.639/1242):	60
3.7.İbnü's-Süveydi (ö.690/1292):	60
3.8.Ali B. Rabban (Taberi) (9.Yüzyıl):	61
3.9.Sabit İbn Kurre(836-901):	61
3.10.İbnü's- Salah Ebü'l-Fütüh (ö.548/1153):	61
3.11.El-Kindi:	61
3.12.İbn Vafid (ö.476/1075):	62
3.13.İbn Rüşd (1126-1198):	63
3.14.Ali İbn Abbas:	64
3.15.İbn Butlan:	66
3.16.Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya Razi(854-932):	67
3.17.Ibn Cezle el-Bağdadi (ö.494/1100):	70
3.18.İbnü't-Tilmiz (560/1165):	71
3.19.İbn Zuhr:	71
3.20.Zehravi (936/1013):	72
3.21.İbn Baytar (1197-1248):	74
3.22.İbn al-Nefis (1210-1288):	74
3.23.Farabi (870-950):	76
3.24.Ibn Sina (980-1037):	77
3.25.Akşemsettin (1386-1459):	82
3.26.Altuncuzade:	82
3.27.Sebuncuoğlu Şerafettin (1386-1470):	83
3.28.Hacı Paşa (1334-1424):	84
3.29.Nizami-i Aruzi:	84
3.30.Kemaleddin Karatay:	84
3.31.Hüsnü Efendi:	84
3.32.Muvaffaküddin İbnü'l Mitran:	85
SONUÇ	86
KAYNAKLAR	88
EKLER	101

ÖZGEÇMİŞ 105

EKLER TABLOSU**Sayfa**

<u>EK 1: Avrupa'daki veba salgınlarında hekimlerin Maskeleri</u>	101
<u>EK 2: İbn Rüşd hastasını tedavi ederken</u>	102
<u>EK 3: İbn-i Sina nabız muayenesi yaparken</u>	103
<u>EK 4: Hasta'nın dağlama ile tedavi edilmesi</u>	104

KISALTMALAR LİSTESİ

Bk. Bakınız

c. Cilt

Çev. Çeviren

Ed. Editör

Hzl. Hazırlayan

Hz. Hazreti

M.Ö. Milattan Önce

M.S. Milattan Sonra

ö. Ölüm

Sad. Sadeleştiren

s.a.v Sallallahu Aleyhi ve Sellem

s. Sayfa

S. Sayı

vb. Ve benzeri

Yay. Yayın

GİRİŞ

Tarihin ilk çağlarından bu yana insanlar çeşitli sağlık sorunları yaşamışlardır. Göçebe yaşamdan yerleşik hayata geçiş, toplu halde yaşamının getirmiş olduğu zararlar, açlık, kıtlık, sefalet, doğal afetler ve savaşlar bu hastalıkları tetiklemiştir. Bu sebeplerden ötürü salgınlar baş göstermiştir. Binlerce insanın katliamına yol açmış olan çeşitli hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bu hastalıkların bazıları cüzzam, kara ölüm diye adlandırılan veba, sıtma gibi hastalıklar olmuştur. Toplumlara çok ağır bedeller ödeten bu hastalıkları insanlar anlamaya ve anlamlandırmaya çalışırken bir yandan da bunlara çareler aramışlardır. Çeşitli tedavi yöntemleri geliştirmişlerdir.

İnsanlar, ilkçağlarda ve Orta Çağ'da hastalıklarını geçireceğine inandıkları sihirbaz hekimlere inanmışlardır. İslamiyet'in yayılması ile artık sihir ve büyü yerini akılcı ve deneysel uygulamalara bırakmıştır. Artık hekimleri sihir ve büyü ile değil tıbbi yollarla tedavilerin yolunu aramaya başlamışlardır. Hekimlerin hastaları tedavi etmeleri için inşaa ettirilen hastaneler Selçuklu ve Osmanlı devleti döneminde yoğunluk göstermiştir.

Çalışmamızda Ahmet Ağırakça'nın İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./ XIII. Yüzyıl'a Kadar) adlı kitabı, Pınar Ülgen'in Orta Çağ Avrupa'sının Ölümle Dansı, Ekrem Kadri Unat'ın Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini ve Orhan Kılıç'ın, Eskiçağ'dan Yakınçağ'a Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar isimli eserler ana kaynak olarak kullanılmıştır.

Ahmet Ağırakça'nın İslam Tıp Tarihi adlı kitabı VII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar İslamiyet dönemi tıp tarihi hakkında yapılmış geniş bir çalışma olması nedeniyle çalışmamız açısından oldukça önemli bir kaynaktır. İkinci önemli kaynak olan Pınar Ülgen'in Orta Çağ Avrupa'sının Ölümle Dansı adlı kitabı, salgın hastalık türlerini geniş ölçüde incelemesi ve salgınların Avrupa'ya etkisini anlatması nedeniyle çokça başvurduğumuz bir kaynak olmuştur. Üçüncü olarak kullandığımız ana kaynağımız ise Ekrem Kadri Unat tarafından kaleme alınan Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini kitabıdır. Bu kitap da yine bulaşıcı hastalıklar hakkında önemli bilgiler içerdiği için ana kaynaklarımız arasına girmiştir. Ve dördüncü kitap, Orhan Kılıç'ın yazdığı Eskiçağ'dan

Yakınçağ'a Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar da konumuzun tamamıyla ilgili geniş bir çalışma olduğu için önemlidir. Çalışmamızda bu dört kaynağın dışında çeşitli kitaplar, ansiklopediler ve makalelerden de yararlanılmıştır.

Araştırmamızın birinci bölümünde hastalıkları tanımlayarak sebeplerini anlattık. Orta Çağ'a damgasını vuran salgın hastalıkların ve ruh hastalıklarının çeşitlerinden bahsettik. İkinci bölümde hastalıkların karşısında geliştirilen tıbbi, cerrahi, bitkisel ve son dönemlerde sıkça adını duyduğumuz müzikle tedavi yöntemlerine yer verdik. Son olarak üçüncü bölümde ise Orta Çağ'da adından söz ettiren ünlü hekimlere yer verdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HASTALIKLAR, TANIMLARI VE SEBEPLERİ

1.1.HASTALIK TANIMI

Hasta, bir hastalığa yakalanmış, sağlığı bozulmuş canlı varlığa denir.¹ Hastalık ise, canlıların fizyolojik ve ruhsal yapılarının işleyişini engelleyen bozukluklara denir.² Yani hastalık insanın beden ve ruh sağlığına zarar veren bir durumdur. Hasta ve hastalık kavramları somut dünyaya ait öğelerdir. Bunların insan zihnindeki karşılıkları ise hasta ve hastalık kavramlarıdır.³

“Hastalık yok hasta var” ilkesiyle ifade edilen yaklaşım, tıp dünyasında yaygın biçimde benimsenmektedir. Dilimizde de “hastalık” sözcüğü “hasta” sözcüğünden türemiştir ve “hasta” sözcüğü daha yaygındır. Türkçede hastalık sözcüğünün kökeni Farsçada yaralanmış, incinmiş anlamına gelen “haste” olarak bilinmektedir. Ayrıca Farsça hasta anlamındaki “bimar” sözcüğü ve Arapça’da hastalık anlamına gelen “maraz” ve “illet” sözcükleri dilimize geçmiştir. Ancak günümüzde sıkça rastlamadığımız ve kullanımı az olan sözcüklerdir.⁴

Ağızlarda, hastalık kelimesinin yerine hastalığın yapısına göre farklı kelimeler kullanılmaktadır. Genellikle hastalık için araz, dert, maraz, maraza, illet, sökellik, sayrılık gibi kelimeler kullanılmaktadır. Bunların yanında ölümcül hastalıklar için alıcı, can alıcı, ölet gibi kelimeler kullanılmaktadır. Ayrıca salgın hastalıklar için kırgan (gıran, gırgan) veya kırgın, gibi kelimeler sıkça kullanılmaktadır.⁵ Bütün bu kavramları

¹Zahide Olgun Henzel, Hastayı Algılama ve Hasta Kavramı Oluşturma Bağlamında Türk ve Fransız Hekimlerin Karşılaştırılması, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Adana, 2009,s.3.

²Gülseren Eren, Hadislerde Hastalık ve Tedavi Yolları, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2009,s.6.

³Zahide Olgun Henzel, aynı tez, s.3.

⁴aynı tez, s.4.

⁵Aylin Koç, “Hastalık İsimlerinde Örtmece”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.188, Ekim, 2010, s.79.

sınırlandırabilmemiz için sağlık ya da normallik kavramlarını karşılaştırmamız gerekmektedir.⁶

İslam Dünya'sında ve Avrupa'da IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar hümoral patoloji hakimdi. Buna göre sağlık, vücutta bulunan kan, balgam, sarı ve kara safra olarak bilinen bu sıvılar arasındaki dengeden oluşuyordu. Bu dört sıvı soğuk ve sıcak, kuru ve yaş olarak nitelendirilen bu özelliklerden birine sahipti. Bu dört sıvıdan herhangi birinde bir dengesizlik meydana geldiğinde hastalık ortaya çıkar ve tedavi gerekirdi.⁷

Hastalık kavramı insan yaşamıyla ilgili olduğu gibi tarihle de ilişkili bir kavramdır. Hastalık kavramının tıbbi olduğu kadar tarihsel bir boyutu da vardır. Tarihin sadece siyasal, askeri ve diplomatik konulardan ibaret olan bir disiplin olarak görülmemesi hastalıkların öneminin çok daha net bir biçimde idrak edilmesini sağlayacaktır.⁸

Tarihçi Mirko D. Grmek, yeryüzündeki tüm diller için ortak bir hastalık tanımının imkansızlığına dikkatimizi çeker ve farklı dillerdeki “hastalık” kelimelerinin eş anlamlılarının etimolojik kökenleri itibariyle dört anlambilimsel (semantik) gruba ayrılabilirliğini ifade eder: 1.Zayıflık, kuvvet eksikliği, işgücü kaybı, 2.Biçimsizlik, nefret uyandırma, 3.Rahatsızlık yaratma, huzursuzluk kaynağı, 4.Acı ve ağrı. Bu bağlamda, etik ve estetik yargıların muhatabı olarak hastalık, tarafsız olmaktan öte sosyal bir olgudur. Yukarıda sayılanlardan hangisiyle kendini gösterirse gösterebilir hastalık, insanın varlığını tehdit eder.⁹

⁶Berna Arda, “Hastalık Olgusunun Tarihsel Açıklanışında Önemli Bir Kavram : “Etki Göçü”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 4, Sayı 2,1996.s.105.

⁷Peter E. Pormann, “Tıp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.96-97.

⁸Murat Yolun, İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman 2012,s.11.

⁹Haydar Akın, Antikçağ'dan Yeniçağ'a Delilik, Melankoli ve Cinlenme Avrupa'da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014,s.15.

1.2. HASTALIKLARIN SEBEPLERİ

1.2.1. Cüzzam

“Mycobacterium leprae” olarak bilinen mikrobu, insan vücudunda meydana getirdiği bulaşıcı bir hastalıktır.¹⁰ Arapça’da “elin kesilmesi, parmakların düşmesi” anlamına gelmektedir. “Cezem” kökünden türetilen cüzzam, bulaşıcı lepra vakalarında ortaya çıkan şekil bozukluklarının adıdır. Türkçe’de daha çok cüzzam şeklinde söylenmektedir. Aynı kökten türemiş olan “mezzum” ise “cüzzamlı, kötürüm olmuş, parmaklarını ve burnunu kaybetmiş ” anlamına gelmektedir. İslamiyet’ten önce Araplar arasında kelimenin bu şekilde bilinmesi, hastalığın Araplar arasında çok eski çağlardan beri bilindiğini gösterir. Cüzzam için İslam tıp literatüründe “aslan hastalığı” ve “fil hastalığı” gibi ifadelerde kullanılmaktadır.¹¹ Cüzzam hastalığı “Lepra, lepef, leper, leprosy, gibi isimlerle anılmasının yanında Orta Çağ Avrupasında bu hastalık “Tanrının Laneti”¹² tabiriyle de kullanılmaktadır.¹³

Hastalık miskin, tembel hastalığı olarak da adlandırılmıştır. Cüzzam’ın bazı deri bozuklukları gösteren süreğen hastalıklar için kullanılmış genel bir ad olması olasıdır. Cüzzam’ın fil hastalığı, bacakların fil bacağı gibi şişmesinden dolayı verilen bir ad ile karıştırılmış olabileceği de söylenmektedir. Bunun bir delili ise İbn Sina’nın Arap fil hastalığı ile Yunan fil hastalığını ayırması ve sonucunun cüzzam olduğunu bildirmesidir.¹⁴ Farklı dillerde nasıl adlandırıldığına bakılmaksızın tarihte insanlığı böylesine çaresiz bırakan ciddi bir hastalıktır.¹⁵

Lepra, miskin hastalığı veya cüzzam adları da verilen bu hastalığın, Eski Mısır’da, Hint’te ve Çin’de görülmüş olduğuna dair çeşitli bilgiler vardır; İbn Nefis

¹⁰İlknur Aydın, *Bulaşıcı Hastalıklar (Bakım ve Koruma)*, Ed.Behice Erci, Palme Yayıncılık, Ankara, 2005,s.160.

¹¹M. Zeki Palalı, “Cüzzam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.8,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,1993,s.150.

¹²Cüzzam’ın insanlara tanrı tarafından ceza olarak verildiği düşüncesiyle hastalığa “Tanrı’nın laneti” demişlerdir. Bk. Murat Serdar, “Orta Çağ Avrupası’nda Tanrı’nın Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, II, (2014),s.100.

¹³aynı yer.

¹⁴Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Ve İslam Dini*, İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, 1989, s.45.

¹⁵Murat Serdar, aynı makale, s.100.

hastalığın bulaşıcı olduğunun eski tarihlerde belirlenmiş ve hastayı tecrit etme yoluna gidilmiş olduğunu söyler. Cüzzam hastalığının salgın olarak görüldüğü devrelerden biri de XIII. yüzyıla rastlamaktadır. İbn Nefis de bu dönemde yaşamıştır. İbn Nefis 'e göre hastalığın bulaşıcılığı temas yoluyla olur; hastalığın ortaya çıkışı ise havanın mizacındaki bozukluklara bağlıdır.¹⁶ İbn Nefis, cüzzamın tanımını yaparken özellikle onun meydana getirdiği yaralar üzerinde durmuştur: Cüzzamda yaralar önce kızıldır; daha sonra siyahlaşır; yaralar yüzde, özellikle burunda görülür; kıllar dökülür; kanallar da enfekte olmuştur; burunda da büyüme görülür. Hastalık ilerledikçe, yaralar kızıldan siyaha dönerken, burun, parmaklar vs. gibi organların, ilerleyen yaralar sonucunda düştüğü görülür, demiştir.¹⁷

Hastalığın Ortadoğu coğrafyasında izinin sürülebileceği önemli bir kaynak ise Kitabı Mukaddes'tir. Eski Ahit'in farklı bölümlerinde bir deri hastalığından söz edilmekle birlikte her anlatılan olayın cüzzam olduğu sonucuna varabilmek mümkün değildir. Cüzzamın egzama ve iltihaplı yaralar dahil bütün deri hastalıklarını tanımlayan genel bir kavram olma ihtimali de yüksektir.¹⁸

Tarih boyunca cüzzam insanlar tarafından oldukça korkulan bir hastalık olarak bilinmektedir. Hatta bu sebepten Orta Çağ'da yaşanan tüm ölümcül hastalıkları cüzzam diye nitelendirmişlerdir.¹⁹ Bilinen en eski hastalıklardan biridir. Bir tür deri hastalığı olup ilk belirtileri hafif eklem ağrıları ve soluk bir tendir. Daha sonra bunu parça parça düşüren, dudakları ve dili şişiren, kaşları ve saçları döken yüz cildini buruşturan, elleri ve ayakları adeta pençelere çeviren bir gelişme gösterir. Mycobacterium lepra ile ilişkilendirilen cüzzam, konuşmayı boğuk bir hale dönüştürür, bakışlar sabitleşir ve yürüyüşü basamağa adımını atan birinin yürüyüşü halini alır. Cüzzamlı hastalar zamanla deri ve kaslarındaki tüm hissi kaybederler, el ve ayak kaslarını kullanamazlar. Cüzzamlı biri bu halde on yıldan fazla yaşayabilir.²⁰

¹⁶Esin Kahya, "İbn Nefis Ve Eseri El-Mucez", (Ed.Yavuz Unat), *Orta Çağ İslam Dünyası'nda Bilim Ve Teknik (Makaleler)*, Ocak, Ankara, 2008, s.357.

¹⁷aynı eser, s.357-358.

¹⁸Haydar Akın, *Antikçağ'dan Yeniçağ'a Delilik, Melankoli ve Cinlenme Avrupa'da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014,s.352.

¹⁹Murat Serdar, aynı makale, s.91.

²⁰Orhan Kılıç, *Eskiçağ'dan Yeniçağ'a Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s.41.

Bu hastalık Tropik ve subtropik bölgelerde oldukça yaygındır. Özellikle sosyal ve ekonomik durumu düşük olan toplumlarda ve hijyenik koşulları kötü olan bölgelerde daha çok görüldüğü bilinmektedir.²¹ Hastalık, Haçlı seferleri sırasında çok yaygınlaşmıştır. Geçmişe baktığımızda cüzzam hastalığının İlkçağ'a kadar gittiği bilinmekte fakat ilk olarak nerede görüldüğü bilinmemektedir.²²

Bu hastalığa Mısır mumyalarında rastlanmakla birlikte ilk defa bu hastalığın görüldüğü ülkeleri şöyle sıralayabiliriz; Hindistan, Güney Çin ve Mezopotamya. Cüzzam, kara safranının vücuda yayılmasıyla fizyolojik dengenin bozulduğu, saç, kaş ve tırnakların döküldüğü, parmakların düşmesi ve kötürümlük gibi sebeplere yol açtığı kabul edilmiştir. Bulaşıcı bir hastalık olmasının yanında hastalığın irsi olduğuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Burada şunu önemle söylemek gereklidir, İslamiyet dönemi hekimleri eski Yunan, Hint ve Fars tıp literatüründen oldukça faydalanmışlar ve bununla beraber cüzzama onlardan daha çok önem vermişlerdir. Ayrıca hem teşhis hem de tedavi bakımından oldukça pratik yöntemler bulmuşlardır.²³

Cüzzamın bulaşma kaynağı sadece insandır. Mikroplar çeşitli yara salgıları ve burun salgısı ile çıkar ve etrafa yayılırdı. Çocuklara da anne sütü yolu ile geçtiği biliniyordu. Orta Çağ hekimleri cüzzamı genel olarak cinsel ilişkiyle geçen bir hastalık olarak tanımladıkları halde bir cüzzamıyla karşılaşmamasına rağmen cüzzam hastalığına yakalananlara da rastlanıyordu.²⁴

Orta Çağ boyunca cüzzamın Avrupa'da yayıldığı düşünülmektedir. Özellikle XIII. ve XIV. yüzyılda hastalık üst seviyelerde yaşanmıştır. Bu yıllarda hastanelerde, 19 bin kişinin yatmış olduğuna dair kayıtlar kaynaklara geçmiştir. Bu hastalık, XVI. ve XVII. yüzyılda Avrupa'da azalmaya başlamıştır. Bunda Rönesans'ın yanında sosyal ve ekonomik alandaki düzelmelerin de etkili olduğunu söyleyebiliriz.²⁵

²¹Murat Serdar, aynı makale, s.100.

²²M.Zeki Palalı, aynı madde, s.151.

²³aynı yer.

²⁴Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.41.

²⁵Gülfem Uysal, "Geç Osmanlı Salattepe Popülasyonu ve Cüzzam", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.30,S.2 Aralık, 2015, s.220.

Hız. Peygamber (s.a.v) de bu konuda, “Aslandan kaçır gibi cüzzamlıdan kaçırn” diyerek halkı cüzzam hastalığına karşı uyarılmıştır. Yine bir hadisinde, “Cüzzamlıların yüzüne uzun uzadıya bakmayırız” demiştir.²⁶

Müslümanlar her musibetin insanın başına Allah tarafından geldiğine inanmışlardır. Bu yüzden cüzzam hastalarına da oldukça hoşgörü göstermişlerdir. İslam dünyası ise Orta Çağ Avrupası gibi onları lanetli kabul etmemiş ve ölüme terk etmemiştir. Hatta bu hastalara ilgi göstermeyi iyi bir davranış örneği saymışlardır. Örneğın, Halife I. Velid cüzzamlılara bu hastalık sebebiyle kendilerini kötü hissetmemelerini söylemiştir. Onlar için ayrı barınma yerleri ve geçinebilmeleri için gelir sağlamışlardır. Zamanla İslam ülkelerinin birçoğunda, cüzzamlıların barınacağı “miskinhane” olarak isimlendirilen cüzzamhaneler kurulmuş ve hastalığın yayılması önlenmiştir. Buralarda hastalığın tedavileri yapılarak, hastaların bütün ihtiyaçları karşılanmış ve daha rahat yaşamaları sağlanmışır. Örneğın Sivas, Tokat, Amasya, Kastamonu, Kayseri, Konya ve Adana gibi merkezler de Anadolu Selçukluları döneminde, cüzzamhaneler açılmışır.²⁷

Orta Çağ Avrupa’sında ise bu hastalık uzun süre “Tanrı’nın Laneti” olarak görülmüştür. Bu durum insanlar arasındaki ayrılmaları artırmışır. İnsanları bu hastalıktan korumanın yolunun cüzzamlıları ayırıştırmaktan geçtiğı düşünölmüştür. Örneğın Orta Çağ Avrupa’sında, cüzzamlılar özel giysiler giymek, etraftakileri uyarırak için çan veya zil çalmak zorunda bırakılmışlardır. Eğer Avrupa’da hastaya cüzzam teşhisi konulduysa bu karardan dönmek mümkün değildi. Şayet bir kişiye cüzzam teşhisi konulursa o kişinin toplumla olan bağı kesilirdi.²⁸

Cüzzamlılar, kiliselerde, çarşı ve pazarlarda gezemez, nehirlerden direkt olarak su içemez ve o nehirlerde yıkanamazlardı. Yine cüzzamlı hastalar kendi mallarına dokunamıyorlardı ve küçük çocuklardan da uzak durmak zorundaydılar. Orta Çağ’da cüzzamlılar kırsal kesimlere sürölür ve orada yaşamaları için toplumdan dışlanırlardı.

²⁶M.Zeki Palalı, aynı madde, s.151.

²⁷aynı madde, s. 152.

²⁸Pınar Ülgen, *Orta Çağ Avrupa’sının Ölümlü Dansı (XIV. Yüzyıl)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2017,s.28-29.

Cüzzam solunum yoluyla bulaşan bir hastalıktır. Hekimler de hastalarını tedavi ettikleri sırada yüzlerine karga ağzını andıran maske takıyorlardı.²⁹

EK-1. Hekimlerin hastalarını tedavi ederken taktığı maskeler.³⁰

XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde cüzzamın salgın bir hastalık türü olduğu kabul görmüştür. 1873 yılında ise Norveçli G. A. Hansen'in cüzzamı yapan mikrobu bulmasıyla cüzzam çözüme kavuşmuştur.³¹

Özellikle Orta ve Yeniçağlarda dünyanın hemen her yerinde cüzzam hastalığına yakalanmış insanlara rastlanmaktaydı. XIII. yüzyılda ise büyük bir cüzzam salgını olmuştur.³² Cüzzam hastalığına yakalanan kişinin kendi başına bırakılması ve toplumdan tecrit edilerek belli bir yerde gözetim altında tutulmaları bütün toplumlar için bir gelenek halini almıştır.³³

Miskin sıfatı “aciz, zavallı ve tepkisiz, hareketsiz” anlamlarına da gelmektedir. Cüzzamlıların özelliklerine uygun olduğu için hastalığa bu isim verilmiştir. Bu yüzden halktan ayrı yerlerde tutulan cüzzamlı hastaların barındırıldığı binalara “miskinhane” ve “miskinler tekkesi” gibi isimler verilmiştir. Bu binalara tekke gibi isimlerin verilmesinin sebebi ise, genellikle tekkelere benzetiliyor olmalarındandır. Bu adlandırmada cüzzamlıların gururlarının kırılmasını önleme amacı da vardır.³⁴ Ancak hiçbir faaliyet göstermeyen tembel insanlar da miskin diye adlandırıldığı için zamanla miskinler tekkesi yerini “tembelhane” kavramına bırakmıştır.³⁵ Avrupa’da ise, cüzzamlıları tedavi etmek ve halktan uzak tutmak amacıyla cüzzam evleri yapılmıştı. Yapılan bu cüzzam evleri aslında insanların toplumdan itildiği hapisane gibiydi.³⁶ Cüzzam evlerinin bazıları da hakikaten bu hastalığın tedavisi için uğraşıyordu.³⁷

²⁹ Murat Serdar, Geç Orta Çağlarda Batı Avrupa’da Hastaneler ve Tıp Eğitimi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı, 2015, s.92.

³⁰ Bk. Ekler Tablosu, Ek-1, s.106.

³¹ M.Zeki Palalı, aynı madde, s.152.

³² Orhan Kılıç, aynı eser, s.41.

³³ aynı eser, s.42.

³⁴ Nuran Yıldırım, “Miskinler Tekkesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s.185.

³⁵ aynı madde, s.186.

³⁶ Pınar Ülgen, aynı eser, s.30.

³⁷ Murat Serdar, aynı tez, s.92.

Cüzzam hastalarının toplu iç içe olmalarını önlemek maksadıyla yapılan cüzzamlı evleri Avrupa'daki hastane anlayışının gelişmesini tetikleyici bir unsur olmuştur. O dönemde cüzzamlı hastalara herhangi bir tedavi yöntemi uygulanamıyor, sadece halktan uzaklaştırılarak yaşamaları için çalışılıyordu. İstanbul'da bir cüzzamlının varlığından haberdar olduğunda o kişi ileri gelen bir kişi de olsa derhal Miskinler Tekkesi'ne götürülürdü. İslam Dünyası'nda Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik'in Dimaşk'ta kurmuş olduğu Bimaristan'da da cüzzamlılar için özel bir oda ayrılmıştı. Cüzzam hastaları yine Anadolu Selçuklu devleti ile Osmanlı devleti dönemlerinde de yine şehirlerin dışında yaşıyorlardı.³⁸ Beylikler devrinde de, Dulkadiroğulları tarafından Kayseri'de Cüzzamhane (Leprazori) kurulmuştur.³⁹

Selçuklu devlet adamlarından Kemaleddin Ahmet bin Rahet tarafından yaptırılan Sivas Darürrahesi de çok önemlidir. Kitabesinde “Allah'ın rahmetine muhtaç olan Kemaleddin Ahmet bin Rahetoğulları Hatat ve Hüseyin Allah onlara rahmetine Muhtaç olan Kemaleddin Ahmet bin fiyesinde “burası dindar alimler, fakirler ve miskinlere vakfedildiği; adını darürrahe koydular ve onlara istirahat mahalli yaptılar” diye yazılmaktadır.⁴⁰

İlk Osmanlı cüzzamhanesi ise XV. yüzyılda Edirne'nin bir semti olan Kirişhane'de hizmete girmiştir ve bundan başka Üsküdar, Bursa, Lefkoşe, Kandiye ve Sakız'da açılanlar olmuştur.⁴¹

Tıp literatüründe üç farklı cüzzam türünden söz edilir:

Lepromalı Cüzzam: Bunun için salgın hastalığın ağır bir türü olduğu söylenir. Bu hastalık çeşidinde organizma mikrop yüklüdür. “Leproma” olarak bilinen deri üzerinde sınırları pek belirli olmayan kırmızı şişlikler başlıca belirtileridir.⁴² Kan ve lenf gibi yollarla deriye ve organlara doğru yayılır.⁴³ Hastanın burnunun içinde, yüzünde,

³⁸Nuran Yıldırım, aynı madde, s.186.

³⁹Gönül Cantay, “Bilim Tarihi Araştırmalarından Kesitler”, Yeni Türkiye Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayı IV, Temmuz -Ağustos 2002, Y. 8, S.46, s.514.

⁴⁰Asaf Ataseven, “Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri “Darü’ş-şifalar”, *Vakıf Haftası Dergisi*, 2,1985, s.160.

⁴¹Nuran Yıldırım, aynı madde, s.186.

⁴²M.Zeki Palalı, aynı madde, s.150.

⁴³Gülfem Uysal, “Geç Osmanlı Salattepe Popülasyonu ve Cüzzam”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.30,S,2 Aralık 2015,s.211.

ellerinin üstünde ve eklemlerindeki şişlikler hastaya çirkin bir görüntü katar ve hasta aslana benzetilir. Hastaların kolları ile bacaklarında deri kalınlaşması oluşur ve cüzzamlı kişinin kaşları ve sakalları dökülür. Cüzzamın en bulaşıcı çeşidi lepromalı cüzzam adı verilen bu türde⁴⁴, bu belirtilerden sonra hastanın organları hasar görmeye başlar.⁴⁵

Sinir Cüzzamı: Az bulaşıcıdır ancak sinirsel belirtileri görülür. Derideki lekeler ya rengini kaybetmiştir ya da halka biçimindedir. Sinirlerde yaptığı tahribatlar sonucu hasta vücudundaki ısı değişimlerini fark etmez ve deri duyu hissini yitirir. Hatta bazı bölgeler ısıya karşı tamamen hissiz hale gelir.⁴⁶

Tüberkülozumsu Cüzzam (T Tipi): Bu cüzzam türünün basili tüberküloz mikrobuna çok benzediği için tüberküloz hastalığına benzetilir. Belirtileri ise şişmiş lekeler ve sızıntı halinde olan kabarcıklar olarak görülür. Bu kabarcıkların üzerine cam ile birlikte bastırıldığı zaman deri veremini hatırlatan tanecikli yapılar ortaya çıkar. Ancak bu tür cüzzamda hastanın burnu ile dudaklarında mikrop görülmez.⁴⁷

1.2.2.Veba

Orta Çağ'da adından en çok bahsettiren hastalık vebaydı. Orta Çağ insanları için veba hastalığı ayrı bir önem taşıyordu.⁴⁸ Hatta veba bazı toplumlarda savaşla eş tutulmuştur.⁴⁹ Kitleselel ölümlere sebep olan, ölümcül ve salgın hastalıkların genel adı olan veba hastalığı "taun" adıyla da bilinmektedir. "Yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek" anlamındaki ta'n kökünden türemiş olan taun bulaşıcı olan hastalıkların adı için kullanılıyordu.⁵⁰ İslam dünyasında veba, "taun", Batı dünyasında genellikle "black death" yani "kara ölüm" veya "kara veba" olarak ifade edilmektedir. Ancak farklı dillerde "plague, peste, pestis" olarak da adlandırılmaktadır. Arap dilindeki Taun kelimesi, dilimizde veba olarak adlandırılan hastalığın adıdır. Arapça'da ki

⁴⁴M.Zeki Palalı, aynı madde, s.150.

⁴⁵Pınar Ülgen, *aynı eser*, s.28.

⁴⁶M.Zeki Palalı, aynı madde, s.150.

⁴⁷Murat Serdar, *Geç, ...*, s.90.

⁴⁸Pınar Ülgen, *aynı eser*, s.32.

⁴⁹Murat Serdar, aynı tez, s.94.

⁵⁰Nükhet Varlık, "Taun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,2011,s.175.

karşılıklarına ek olarak, “kıran” şeklinde Türkçe olarak dilimizde isimlendirilmiştir.⁵¹ Anadolu coğrafyasında veba için, “yumurcak”, “yumrucak”, “oymaca”, “baba”, “ölet” gibi çeşitli isimlere de rastlanmaktadır.⁵² Hastalığa kara ölüm denmesinin sebebi de kan ve iltihaplı koyu şişliklerden dolayıdır.⁵³

Milattan sonra VII. yüzyılda Paulus’ın yazdığı ve Galen zamanında kendine kadar gelen hekimliği özetleyen kitabındaki vebanın ne olduğunu tam olarak anlamak zordur. Bunun lekeli humma ile karıştırıldığını bütün tıp kitapları kabul etmiştir. Veba ile lekeli hummanın ayrı hastalıklar olduğu ancak 1546 yılında Fracastro’nun buna dikkat çekmesiyle anlaşılmaya başlanmıştır.⁵⁴

Arap dilinde taun vebanın eş anlamlısı değildir.⁵⁵ Her taun bir vebadır fakat her veba taun olamaz diyen İbn Kayyim el Cevziyye’ye göre, taun vebanın bir çeşididir.⁵⁶ Yani veba taundan daha genel anlamda kullanılmaktadır. Lügatçi Cevheri de taunu veba hastalığının içinde değerlendirmiştir. Yani taun ile vebanın farklı anlamlar taşıdığını; taunun, vebanın bir çeşidi olduğunu söylemiştir. Bir başka lügatçi İbn Manzur ise “Veba taundur ve bütün bulaşıcı hastalıklara veba denir” diye söylemiştir.⁵⁷ Yine veba kelimesinin “bulaşma”, taun kelimesinin “yaralama, yaralanma” anlamlarına geldiği de söylenmektedir. Taun hususi bir hastalığa verilmiş bir isimken, veba ise bulaşıcı ve ölümcül özelliği bulunan tüm hastalıklara verilen genel bir isim olmuştur. Ünlü İslam bilgini İbn Sina da “Taun, bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu beldelerde çokça görüldüğünden dolayı tauna veba adı verilmiştir. Ancak bu yanlış bir adlandırmadır” demektedir.⁵⁸ Veba, yine Anadolu’da bazı lehçelere göre Denizli, İzmir, Erzurum, Çanakkale, Giresun, Samsun, Artvin ve Muğla’da “Daun” olarak bilinmektedir. Bazen

⁵¹Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.17.

⁵²Nalan Turna, “İstanbul’un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies Of The Ottoman Domam*, c.I, S. 1, Ağustos, 2011, s.3.

⁵³Pınar Ülgen, *aynı eser*, s.35.

⁵⁴Ekrem Kadri Unat, *aynı eser*, s.34.

⁵⁵İsmail Kurt, *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü’l-ma’un Adlı Eser Çerçevesinde*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,2009, s.12.

⁵⁶Nükhet Varlık, *aynı madde*, s.175.

⁵⁷İsmail Kurt, *aynı tez*, s.12.

⁵⁸*aynı tez*, s.13.

yumurcak olarak da ifade edildiğine rastlanmaktadır. Ancak yaygın kullanımı taundur. Son dönemlerden günümüze kadar ise veba tercih edilmektedir.⁵⁹

Bu hastalığın nasıl yayıldığıının anlaşılmasına rağmen veba, “Yersenia Pestis” adında genelde büyük evlerde yaşayan adına sıçan da denen pireler tarafından taşınan bir mikrobun sebep olduğu hastalık türüdür. 1894 yılında Fransız bilim adamı Aleksander Yersin tarafından bulunup onun soy isminden dolayı “Yersiniapestis” adı verilen virüsün neden olduğu bu hastalığa “veba” denilmektedir.⁶⁰ Hastalığın nereden geldiği bilinmemekle beraber Asya kıtasından yayıldığı düşünülmektedir. Ancak ilk olarak Çin’de ortaya çıktığı düşünceleri de vardır.⁶¹

İbn Nefis vebanın hava, daha genel bir ifade ile çevre şartları dolayısıyla ortaya çıktığını söylemektedir. Ortamın yeterince temiz olmaması bu hastalığın görülmesi için zemin hazırlayan unsurlardandır. Hastalığın daha çok iklime bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmekte ve yine vebanın kış ve sonbahar mevsimlerinde nemli havalarda ortaya çıktığını söylemektedir. Yine haşerat ve farelerin de bu hastalığa sebep olduğunu eklemektedir.⁶²

Taun yani veba helak eden, öldürücü bir deri şişliğidir. Bu şişlikle birlikte acı veren şiddetli bir ateş görülür ve daha sonra şişliğin etrafında siyahlıklar oluşur. En sonunda da uyuza çevirir. Vebanın bulaşması aslında mikrop taşıyan pirelerin, taşıdıkları mikropları yüklenerek insanların kol ve bacaklarını, el ve yüzlerini ısırmasıyla olur. İnsan vücudunun bu bölgelerinde ısırıklar görüldüğünde boyundaki toplardamarlarda, koltuk altında veya boyun kökünde çıbanlı bir veba olduğu anlaşılır.⁶³ Dımaşk’ta vebanın, ilk defa görüldüğü bir kişide göstermiş olduğu belirtiler kaynaklarda anlatılmaktadır. Hastanın önce kulağının arkasında sivilceye benzeten bir yara çıkmış daha sonra ise koltuğunun altında çibana benzer bir yara çıkmış. Yaraların netleşmesinin ardından kan kusması başlamış ve yaklaşık olarak 50 saat sonra öldüğü görülmüştür. Bazen de vebanın baş gösterdiği kişi, kendinde vebaya ait bir belirtiyi

⁵⁹Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.17.

⁶⁰Pınar Ülgen, *aynı eser*, s.33.

⁶¹*aynı eser*, s.39-40.

⁶²Esin Kahya,(Ed.Yavuz Unat), *aynı eser*, s.358.

⁶³Gülseren Eren, *aynı tez*, s.15.

gördüğünde onun ne olduğunu anlamadan ve çok geçmeden ölürdü. Sürecin hızla ilerlediği veba sebebiyle hasta kişi önce kan kusuyor ve ardından can veriyordu.⁶⁴

İbn Sina'ya göre veba hastalığı farklı şekillerde ortaya çıkabiliyordu. Vücudun tüm uzuvlarında görülebileceği gibi en fazla karın bölgesinde ur, sivilce ve yara gibi ortaya çıkabilen cüzzama benzeyen bir hastalık türü olabilirdi.⁶⁵

İlkçağ'dan günümüze kadar veba salgını farklı evrelerde incelenmiştir. Birincisi 541 yılında başlayan Jüstinyen vebası olarak adlandırılan türüdür. VIII. yüzyılın yarısına kadar sürmüş olan veba İslam'ın yaşandığı toprakları da etkilemiştir. Vebanın ikinci evresi de 1330'larda Orta Asya'dan başlamış ve ticaret kervanları sebebiyle İslam dünyasına ulaşmış ve "kara ölüm" olarak nitelendirilmiştir. Ve çok kısa bir zaman zarfında dünyayı etkisi altına almıştır. Vebanın üçüncü evresi olan Bombay vebası da XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁶⁶

Birçok hastalık gibi bu hastalıklar da, toplumda büyük kırılmalara sebep olmuş ve insanların toplumdan tecrit edilmesine neden olmuştur.⁶⁷ Veba hastalığı insanın acısını, yalnızlığını ve zavallılığını ortaya koyan bir felakettir.⁶⁸ Deliliğin, yaşlılığın ve vebanın dışında her hastalığın bir çaresi olduğunu söyleyen Mansuri veba hastalığına bizzat tanık olmuştur. Vebayı doğru yoldan ayrılan insanlara verilmiş bir ceza olarak gören İbn Hacer el Askalani de vebaya üç kızını kurban vermiş ve veba hakkında bir eser yazmıştır.⁶⁹

Veba sadece insanlarda görülmüyordu. Aynı zamanda domuz, sığır, kuş ve at gibi hayvanlarda görülen veba çeşitleri de vardır. Temiz olmayan ortamlar, gemi yolculukları, ticaret kervanları, fareler, pireler, sefalet, göçler, açlıklar vebanın ortaya

⁶⁴Esra Atmaca, "XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları", Adapazarı Müftülüğü, Sakarya, Temmuz,2015.s.527.

⁶⁵İsmail Kurt, aynı tez, s.16.

⁶⁶Nükhet Varlık, aynı madde, s.176.

⁶⁷Murat Serdar, aynı tez, s.89.

⁶⁸Muzaffer Kaya- Serkan Demiral, "Albert Camus'un Veba Adlı Romanında İşlenen Esaret Duygusunun Algısal Açından Analizi", *Ç.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,c.XX.,S 2, 2011,s.380.

⁶⁹Esra Atmaca, aynı makale, s.527.

çıkmasının başlıca etkenleridir.⁷⁰ İnsanlık tarihi boyunca şiddetli salgınları ile milyonlarca insanın canına kıymayı başarmış bir hastalıktır.⁷¹

Tarihi süreç içinde veba da diğer salgın hastalıklar gibi çeşitli sebeplerle bölgeden bölgeye yayılmıştır. Limanlar, devlet elçileri, tüccarlar, kervanlar, göçebeler, askerler ile kaçaklar ve canlı hayvanlar hastalığın yayılmasının başlıca sebepleridir. Hastalığın bölgeler arasında yayılması, mevsimlere göre değişiklik gösteren bu hastalığın dünya genelinde daha fazla ölüme sebep olmasına yol açmıştır.⁷²

Birçok ülkede yaşanan kuraklık sonucu kıtlık ve açlık baş göstermiş, insanlar ölü eti yemek zorunda kalmışlardır. Ayrıca susuzluk da, hastalığın baş göstermesine sebep olmuştur. Tüm bu kuraklık ve kıtlık durumları sonucu salgın hastalıklar meydana gelmiştir.⁷³

134 yılında Rey’de, 146’da Bağdat’ta, 221 yılında Basra’da, 249 yılında Irak’ta, 223 ve 224 yılında İsfahan’da, 346 ve 406 yıllarında Basra’da salgınlar görülmüştür. 423’lü yıllarda Türkistan, Hint ve İran bölgesinde veba salgını yaşanmıştır. Bu salgın Gazne, Horasan, Cürcan, Rey, İsfahan, Hilvan bölgesini etkisi altına almış ve daha sonra Musul’a geçmiştir. Bu salgın için “İsfahan’dan çıktı, arkasında kırk bin cenaze bırakarak, Bağdat’a kadar ulaştı”⁷⁴ ifadesi kullanılmıştır. 448 yılında Şam ve Mısır’da başlayıp daha sonra Bağdat’ı da etkisi altına alan bir salgın daha görülmüştür. Mısır’da bu salgından dolayı günde on bin civarında insan ölmüştür. 478 yılında bu defa Irak’ta veba salgını olmuştur. 575 yılında da Bağdat’ta büyük ölümlere sebep olan bir veba salgını yaşanmıştır. 749 yılında Mekke-i Mükerreme’yi de etkisi altına alan, daha önce eşi benzeri görülmeyen bir salgın bölgeyi etkilemiştir. Yine 771’de Dimaşk’ta, 781’de, 791’de, 813’te, 819’da ve 821 yılında Kahire’de salgınlar görülmüştür.⁷⁵

Abbasiler döneminde de kuraklık ve kıtlığın yaşanmasının ardından birçok salgın hastalığın meydana geldiği ile ilgili bilgiler mevcuttur. Örneğin, 334/946 yılında

⁷⁰ İlyas Gökhan, “El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti’nde Salgın Hastalıklar ve İktisadi Buhranlar (1422-1438)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.XXIII.,S.I., Temmuz 2008, s.,94.

⁷¹ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010., s. 18.

⁷² İsmail Kurt, aynı tez, s.16.-17.

⁷³ Feda Şamil “Arık, Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XV. S.26, (1990-1991),s.50.

⁷⁴ İsmail Kurt, aynı tez, s.20-21.

⁷⁵ aynı tez, s.21-22.

Bağdat'ta büyük bir kıtlık görülmüştür. Açlık nedeniyle insanlar, ölü eti ve kedi, köpek gibi hayvan etleri yemek durumunda kaldıkları için veba hastalığı yayılmış. Hatta bir kişinin küçük bir çocuğu pişirdiği ve yiyeceği esnada yakalandığı kaydedilmiştir.⁷⁶

İnsanlar yemek için bir şey bulamıyordu ve bu yüzden sürekli keçiboynuzu ve dikenlerini yemektedir. Bu durum halk arasında birçok hastalığın çıkmasına sebep olmuş ve özellikle insanların karınlarının şişmesine neden olmuştur. Hastalıktan dolayı ölen insanların sayısı oldukça çoktu. Ölenleri defnetmek bile zorlaşmıştı. Ölenler defnedilmediği için bir tarafa terk ediliyordu ve cesetler köpekler tarafından yeniyordu.⁷⁷ Arap dünyası Mısırlıların kırıldığı vebadan, VI. ve VII. yüzyıllarda Orta Doğu'yu kırıp geçirmiş olan tarihsel bakımdan daha fazla kanıtlanabilir Jüstinyen vebasına kadar vebayı yaşamıştı. Müslüman çağının ilk vebası Müslüman takviminin beşinci yılı olan ve muhtemelen Jüstinyen vebasının nüksedişi olan Şiraveyh Vebası'ydı.⁷⁸

Emeviler'in hakimiyeti boyunca (661-749) halifelerin, hastalık çıktığında genellikle çöl saraylarına çekildikleri salgınlar devam etti. Abbasilerin hakimiyeti sırasında bir şekilde azaltılmış gibidir ve IX. yüzyılda artık tercüme edilmiş olan Galen ve Hipokrat'ın çalışmalarıyla Arap hekimler vebayı anlamaya çalışmaktadırlar. Razi, İskenderiye'de 622 yılında vebaya tanık olan Rahip Ahrun'un çalışmasını tercüme ederek pnömanik vebanın Arapça tanımını çıkaran ilk kişiydi.⁷⁹

Kara Ölüm'ün Mısır ve Orta Doğu'da ilerleyişi, ardında acıklı bir hikaye bıraktı. Esas vakanüvislerin çoğu İskenderiye, Kahire ve Şam'da yaşıyordu ve vebanın yıkımının tam anlatımları bu şehirlerden elde edildi. Ölü sayısı yüzünden Buhayre'de vergi toplanmamış, hayvanlar ölmüş, tarlalar ve ekinler terk edilmiş. Vebadan kaçabileceklerini sanan herkesi benzer bir kaderin beklediği şehirlere, göçle taşra nüfusu azaldı. Şam'da Vali, sokaklarda sahipsiz yatan cesetleri yiyerek halkın sağlığına

⁷⁶Taner Yıldırım-Ahmet Altungök, "Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.XV. S.2, Elazığ,2015. s.273.

⁷⁷aynı makale, s.273-274.

⁷⁸Sean Martin, *Orta Çağ'da Veba*, (Çev. Cumhuriyet Atay), İstanbul, Nisan 2011,s.65.

⁷⁹aynı yer.

zarar veren şehirdeki tüm köpeklerin yok edilmesini emretmişti. Pazarlar ve camiler boşalmıştı, halkı namaza çağırarak müezzin kalmamıştı.⁸⁰

Ölüm her yerdeydi ve ölüleri gömmekte zorluklar vardı. Sürekli bir tabut eksikliği vardı ve ölüler mezarlıklara, çukurlara kalaslar, merdivenler, pencere panjurları üzerinde hatta küfelerin içinde taşınmak zorundaydı. Cenaze arabası olarak, vebaya duyarlı develer kullanılmaktaydı. Bazen mezarlara bir ya da iki ceset gömülüyordu. Sokaklar sürekli olarak cenaze alaylarıyla kilitleniyordu. Her evden Müslüman cenazelerinin bir parçası olan matem feryatları geliyordu. Camiler dini törenlerle ve toplu namazlarla meşguldü.⁸¹

Fas'ın Marinid hükümdarı Ebu-l Hasan Tunus'u işgal etmeye çalışıyordu. Ordusu göçebe kabileler tarafından mağlup edilmiş ama buna rağmen Tunus'a doğru yürüyüşüne devam edebilmişti. İbni Haldun bu konuda şöyle söylemiştir: “şiddetli bir veba oldu ve meseleyi yatıştırdı”. Vebanın Tunus'ta günde bin kişiyi öldürdüğü söylenmekteydi. Arapların ve Hristiyanların anlatımlarına göre bu rakamların abartıldığı düşünülmekteydi. Yine de Tunus 1348 yılında bulunacak bir yer değildi. Tunuslu şair Ebu-l Kasım er- Rahavi bu durum için ağıt yakar:

Allah'tan bağış diliyorum hep.

Gitti hayat ve huzur.

Tunus'ta hem sabah hem de akşam

Ki, sabah ta akşam gibi Allah'ındır,

Kargaşa ve vebanın başlattığı,

Korku, açlık ve ölüm var.⁸²

XIV. yüzyılda gerek İslam dünyası gerekse Hristiyan dünyasında veba salgını kendini belirsiz aralıklarla göstermiştir. Ancak her defasında büyük yıkımlara sebep olmuştur. Nitekim XIV. yüzyıl vebanın yoğun görüldüğü dönem olmuştur. Gırnatalı İbn

⁸⁰Sean Martin, *Orta Çağ'da Veba*, (Çev. Cumhur Atay), aynı eser, s.66.

⁸¹aynı yer.

⁸²aynı eser, s.68.

Hatib, XIV. yüzyılda meydana gelen bir veba salgını için bir eserinde bulaşmanın nedenlerinden bahsetmiştir. Gırnatalı İbn Hatib, sağlam kişilerin hastaların eşyalarını kullanması ile hastalığın bulaştığını söylemiştir. Ayrıca vebanın yaşandığı ülkelerden gelen gemiler tarafında da hastalığın yayılacağını belirtmiştir.⁸³ Bir başka müslüman hekim İbn Hatima da 1369' da yaşanan bir başka veba salgınından bahsetmektedir.⁸⁴

Anadolu'da, Sultan I.Kılıç Arslan devrinde, veba salgınının yaşandığı düşünülmektedir. Bu salgından sadece Urfa'lı Mateos bahsetmiştir ve salgında çok sayıda kişi ölmüştür. Bu sebeple din adamları ölüleri gömmek için zaman dahi bulamamışlardır. Mateos, salgının nerelerde görüldüğünü belirtmemişse de, aslında bu salgının büyük bir salgın olduğu ve Urfa'da dahil olmak üzere, Anadolu'da birçok yerde görüldüğü söylenmektedir.⁸⁵ Yine bu dönemde bir salgın da, I. Haçlı Seferinde Haçlıların Antakya'yı kuşatması sırasında çıkmış ve üç dört ay kadar sürmüştür. Urfalı Mateos, yiyecek yokluğu sonucunda Kilikya'da bulunan Haçlı ordusunda çıkan salgınlar sonucunda ordunun çoğunluğunun hayatını kaybettiğini söylemiştir. Mateos, bu hastalıkların nedeninden açıkça bahsetmemiştir ancak bu hastalıkların vebadan dolayı olduğu düşünülmektedir.⁸⁶

Bulaşıcı hastalıklar ile savaşlar arasında da bir ilişki vardır. Örneğin XIII. yüzyıl da Timur'un ordusu ile Osmanlı devleti arasında 1402 yılında bir savaş yaşanmıştır. Bu savaşın ardından bir sonraki yıl Anadolu'da kıtlık sonrası veba salgını baş göstermiştir. Nitekim vebanın Anadolu'ya bu savaş esnasında geldiği söylenmektedir.⁸⁷

Veba gibi bulaşıcı hastalıkların tarihine bakıldığında bu hastalıkların medeniyetlere bazen savaşlardan ve doğal afetlerden daha fazla zarar verdiği görülecektir.⁸⁸ XV. yüzyılda Anadolu'da veba, etkisini zaman zaman toplu ölümlere yol açabilecek derecede hissettirebiliyordu. Bu yıkımın arkasından, 1429 yılında şehirde baş

⁸³Gülten Dinç, *Orta Çağ'da İslam Tıbbı, Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 2007, s.50.

⁸⁴Esin Kahya, (Ed. Yavuz Unat) "aynı eser, s.359.

⁸⁵Feda Şamil, aynı makale, s.44.

⁸⁶aynı makale, s.44-45.

⁸⁷Nalan Turna, aynı makale, s.9.

⁸⁸Gülseren Eren, aynı tez, s.15.

gösteren veba salgını Timur ordularının verdiği zarardan daha fazla bir şekilde şehri adeta viraneye çevirmiştir.⁸⁹

1417-18 yıllarında Tarihçi Lowry, Bayezid'in oğlu Yusuf'un Osmanlı hanedanında vebadan ölen ilk kişi olduğunu belirtmiştir.⁹⁰ Veba Osmanlı imparatorluğunda her yıl en az bir kez dahi olsa etkisini göstermiştir.⁹¹ Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarından günümüze kadar ise bütün dünyada olduğu gibi İslam dünyasında da veba salgınları gözle görülür bir şekilde azalma göstermiştir.⁹²

Salgın hastalıklar veya veba ile ilgili İslam ve Hristiyan inançları arasındaki ortak nokta, bu musibetin Tanrı tarafından insanlara gönderilen bir azap olduğudur. Ancak uygulamada İslam inancında hastalığın yayılmasını önlemeye yönelik önemli tavsiyelerde bulunuluyor ve hastalığı yaymadan ölen kişiye şehitlik vaad ediliyordu.⁹³ Osmanlı anlayışı veba salgınlarını büyük bir soğukkanlılıkla karşılıyordu. Ancak şehrin kapısından çıkan günlük veba kurbanlarının sayısı binleri bulunca, Ok meydanında toplu duaya çıkıyorlardı.⁹⁴

Veba salgınının tarihte bıraktığı etkilere baktığımızda bunları üç nokta da incelemek mümkündür. Bunlar; demografik, sosyal ve ekonomik olarak sınıflandırılabilir. Demografik anlamda vebanın etkilerini incelediğimizde vebanın kitlesel ölümlere sebep olduğunu görmekteyiz ve bu yüzden dünya nüfusuna çok büyük tahribatlar yaşattığını söyleyebiliriz. Yine ekonomik yönden veba meydana geldiği şehirlerde iktisadi hayatı ciddi derecede etkilemiştir. Sosyal yönden ise veba, kalıcı göçlere sebep olmuştur. Herhangi bir yerde çıkan salgınlardan korunabilmek açısından halk toplu olarak yer değiştirmiştir. Hatta bu yüzden şehirlerin yerlerinin değiştiği bile söylenmektedir.⁹⁵

⁸⁹Orhan Kılıç, aynı eser, s.43.

⁹⁰Gisele Marlen, The Black Death In Early Ottoman Territories(1347-1550), The Institute Of Economics And Social Sciences, Bilkent University Master Of Arts, Ankara, May 2009, s.60.

⁹¹İsmail Kurt, aynı tez, s.22.

⁹² aynı tez, s.23.

⁹³Orhan Kılıç, aynı eser, s.124.

⁹⁴ aynı yer.

⁹⁵Feda Şamil Arık, aynı makale, s.32-33.

Orta Çağ'ın sonuçlarına göre en fazla can ve mal kaybına sebep olan hastalık olarak veba söylenebilir.⁹⁶ Veba hastalığı, sadece fiziksel değil sosyal ve ekonomik anlamda büyük yıkımlara sebep olmuştur.⁹⁷ Bu hastalık, hem bedene hem de ruha verdiği zararlar hem de yayılış itibariyle de bir salgın afet niteliğindedir.⁹⁸

Bu salgınlar XVII. yüzyılın sonuna kadar Avrupa'yı zaman zaman rahatsız etmiştir. Veba salgını sırasında babasını kaybeden Boccacio, Decameron adlı eserinde afeti şöyle anlatır: “Halkın hali yürekler acıydı. Her gün binlerce hastalığa yakalanıyor, yardımsız, bakımsız ölüyordu. Cesetlerin yaydığı kokulardan evlerde ölü olduğu belirliyordu. Ölülere gömmek için ayrılan arazi yeterli gelmediğinden yüzlerce ceset çukurlara konuluyor, üstlerine bir avuç toprak atılıyordu. Ailesiyle birlikte sabah kahvaltı eden nice insan aynı gün, akşam yemeğini, öbür dünyada atalarıyla beraber yiyorlardı. Avingon şehrinde oturan Papa, Rhone nehrini takdis ederek, ölülerini atabilmesi için ahaliye tahsis etti. Denizlerde, dalgaların önünde sürüklenen, tayfası ölmüş gemiler karaya vurdukları zaman salgını o topraklara yayıyorlardı.”⁹⁹

Bu hastalık karşısında Avrupa'da tıp literatüründe veba broşürü hazırlanmıştır. Burgundyli John'un “Treatise of Epidemic” yani “Salgın Tezi” adlı eserinde hastalık karşısında alınacak önlemler belirtilmiştir. Bu eserde vebadan korunmak için alınması gereken önlemler belirtilmiştir. Bu hastalık sırasında “Yemek ve içmekte aşırıktan, banyo yapmaktan ve tüm seksüel ilişkilerden kaçınılmalıdır. Baldan uzak durmalı ve tüketilen meyve sayısına da sınırlama getirilmelidir. Kullanılan kokulara da dikkat etmek gereklidir. Özellikle amber, misk, biberiye, limon renkli zerdeçal, karanfil, Hindistan cevizi ve benzerlerini alıp koklayabilirler. Ayrıca etin daha fazla tüketilmesi, su ile beyaz şarabın içilmesi ve sirke kullanılmasına dair önlemler alınmalıdır.”¹⁰⁰ Orta Çağ Avrupası cüzzamla başatmenin yollarını bulmuş ancak veba karşısında ne yapacaklarını bilememişlerdir.¹⁰¹

⁹⁶Mustafa Şahin, “Orta Çağda Herat Bölgesinde Meydana Gelen Kıtılıklar, Bazı Doğal Felaketler ve Salgın Hastalıklar”, *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, c.VIII, S.36, Şubat 2015,s.,387.

⁹⁷Pınar Ülgen, *aynı eser*, s.36.

⁹⁸*aynı eser*, s.41.

⁹⁹Emine M.Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977,s.66-67.

¹⁰⁰Pınar Ülgen, *aynı eser*, s.47-48.

¹⁰¹Murat Serdar, *aynı tez*, s.93.

Veba hastalığı bulaşıcı, salgın bir hastalıktır. Hastalığın yayılmasını önlemek için bazı tedbirler alınması gerekmektedir.¹⁰² Hastalığın tedavisi için yazılmış olan risalelerde değişik tedavilerden bahsedilir. Önceden eski Yunan ve Roma tıbbının etkisinden ötürü vebanın nedeni kötü havaya bağlanırdı. Bu yüzden hastalığın tedavisi için temiz havanın etkili olduğu yerlerde yaşamak, kötü havayı temizlemek içinde sirke ve gül suyu önerilirdi. Yine sağlığı korumak için önerilen en yaygın yöntem de Kan aldırmaktı. Bunlardan başka vebanın tedavisinde kullanılan merhem, şurup ve yakı gibi ilaçlar hakkında bilgiler kaynaklarda mevcuttur.¹⁰³

İbn Nefis, vebanın tedavisinde, misk, amber gibi kokulu bitkiler önermektedir. Muhtemelen bunları havanın temiz kokması için önermiş olmalıdır. Bunlara ek, bazı meyveler ve sebzeler de önerir. Aralarında şeftali ve ayvanın da bulunduğu bu önerilerin dışında ayrıca safran gibi bazı droglar da mevcuttur. İbn Nefis'in vebanın tedavisinde önermiş olduğu droglardan bir başkası olan kafur ise İslam tıbbında daha çok çürümeyi, kokmayı geciktiren bir madde içerdiğinden bu amaçla kullanılmıştır. Aynı şekilde Osmanlı hekimleri onu kan toplayıcı, antiseptik ve ağrı giderici olarak kullanmışlardır. Daha sonra da aynı gaye ile kullanılmış olduğu görülmektedir. İbn Nefis'in kullandığı gül suyu ise her zaman hafif bir yatıştırıcı olarak kullanılmıştır.¹⁰⁴

Veba hastalığının bulaşmasını önlemek için alınan tedbirlerin arasında karantina uygulaması da gelmektedir. Karantina, bulaşıcı bir hastalığın bulaşmasına maruz kalmış veya bundan şüphe edilen insan ya da evcil hayvanların, hastalığın kuluçka dönemi boyunca, sağlıklı insanları korumak amacıyla, hareket serbestliğinin kısıtlandırılmasıdır.¹⁰⁵

Hz. Muhammed'in Taun hakkındaki sözleri karantinaya dikkat çekmektedir:
“Bir yerde Taun’un mevcut olduğunu işitirseniz oraya girmeyiniz. Bulunmuş olduğunuz yerde zuhur etmiş ise oradan (kaçmak suretiyle) çıkmayınız.” Bu

¹⁰²İsmail Kurt, aynı tez, s.41.

¹⁰³Nükhet Varlık, aynı madde, s.176.

¹⁰⁴Esin Kahya, (Ed.Yavuz Unat), aynı eser, s.359.

¹⁰⁵İsmail Kurt, aynı tez, s.42.

emir sınır ve sahillerden bir ülkeye veya bir şehre bulaşıcı hastalığın girmemesi ve etrafa yayılmaması için en köklü tedbirdir.¹⁰⁶

İnsanlar karşısında çaresiz kaldıkları vebadan korunmak ve ondan kurtulmak amacıyla Allah'a yalvarmış ve dualar etmişlerdir. Bir rivayete göre, Şam civarlarında vebanın baş göstermesiyle Dimaşk'ta yaşayan insanlar hastalığın kendilerine gelmesini önlemek için toplu halde dua etmişlerdir.¹⁰⁷

Yöneticiler vebadan kurtulmak için halk arasındaki ahlaki bozukluğun giderilmesi için çeşitli önlemler almışlardır. Çünkü veba da diğer salgınlar gibi kötü yaşam biçimleriyle bağdaştırılıyordu. Çeşitli görüşmeler sonunda sultanlar belirli yasaklar getirmişlerdir. Bunlara göre, şaraplar ortadan kaldırılacak ve halk bolca dua ve tövbe edecekti. Bu yasakların arasında içki satılan dükkanların kapatılması, fuhuşun yasaklanması gibi şeyler bulunuyordu.¹⁰⁸

Vebanın hıyarcıklı, akciğer ve veba septisemi gibi türleri vardır:

1. Hıyarcıklı Veba: Adına Bubon ya da lenf bezi vebası da denmektedir.¹⁰⁹

Vebanın en sık görülen çeşididir. Veba da rol oynayan kemirgenler, dağ sıçanları, tarla sincapları ve köpeklerdir. Fakat bu mikrobun insanlar arasında yayılmasına sebep olan hayvan faredir. Özellikle kara faresi vebanın yayılmasında en büyük rolü üstlenmiştir.¹¹⁰ Birdenbire görülen titreme ve onunla beraber yükselen ateş ile ortaya çıkar. Şiddetli derecede görülen baş ağrısı, baş dönmesi, halsizlik, kusma, burun kanamaları ve ishaller görülür. Bu belirtileri olan veba türlerine hıyarcık (bubon) adı verilir.¹¹¹ Hıyarcıklar boyut olarak bademden portakala kadar değişebilir büyüklükte dirler, son derece acı vericidirler. Bazen de tuhaf gurultulu olduğu bilinen sesler çıkarırlar. Eğer hıyarcıklar bir hafta içinde iltihaplanırsa hasta genelde iyileşir.¹¹² Hastalığın en hafif şeklidir.¹¹³ Tedavi görmeyen hıyarcık vebasında ölüm hızı

¹⁰⁶Ekrem Kadri Unat, *aynı eser*, s.35.

¹⁰⁷Esra Atmaca, *aynı makale*, s.530.

¹⁰⁸*aynı makale*, s.531.

¹⁰⁹Feda Şamil Arık, *aynı makale*, s.29.

¹¹⁰Pınar Ülgen, *aynı eser*, s.33-34.

¹¹¹Feda Şamil Arık, *aynı makale*, s.29.

¹¹²Sean Martin, (Çev. Cumhur Atay), *aynı eser*, s.17

¹¹³Feda Şamil Arık, *aynı makale*, s.29.

çoğunlukla %50 civarındadır.¹¹⁴ 3-6 günde hasta kişiyi öldürür.¹¹⁵ Hıyarcıklı veba, daha önce VI. yüzyılda hem Doğu'ya hem de Batı'ya büyük zarar vermiş ve sonradan yine Batı'da yok olmuştur. 1347-48 yıllarında yine ortaya çıkmıştır.¹¹⁶

2. Akciğer Vebası: Bu veba türüne yakalanan hastada akciğer iltihabı görülür ve hasta kan tükürmeye başlar.¹¹⁷ Mağdur her öksürdüğünde kanla beraber havadan bulaşmaya neden olan veba basillerini de saçacağından bu, bubonik vebadan daha fazla bulaşıcıdır. Hasta, bubonik vebadaki gibi ateşlenecek, zor ve hızlı nefes alacaktır.¹¹⁸ Bronşit şeklinde başlayan bu veba çeşidi, lobar pnömoni şeklinde devam eder. 2 ile 3 gün arasında ölüm meydana gelir.¹¹⁹ Bubonik veba ilkbaharda ve yazın hastalığın daha yaygın biçimi olma eğilimindeyken, pnömonik veba daha soğuk aylarda aktif olmaya meyillidir.¹²⁰

3. Veba Sepsisi: Bu veba türüne Septisemi adı da verilmiştir. Vebanın, kanda zehirlenmelere sebep olan bir çeşididir. Aniden başlar ve kısa bir zaman içinde ölüm meydana gelir.¹²¹ Vebanın üç ana tipinin belki de en korkutucusu septisemik vebadır. Çünkü çok hızlı gelişir ve hıyarcık oluşmasına zaman yoktur. Onun yerine eller, ayaklar kararır sertleşir. Akşam iyi görünerek yatıp sabah yatakta ölü bulunan insanların ölüm sebebi septisemik vebadan kaynaklanır. Bu ayrıca üç çeşidin içinde en öldürücü olanıdır.¹²²

Günümüzde ise veba insanlığı tehdit eden hastalıkların arasından çıkmıştır. Bu durumun sebebi duyarlılıklar sonucu veba hastalığını taşıyanların takip edilmesi ve toplumların hayat şartlarının yükseltilmesi, sağlık hizmetlerinin daha fazla insana ulaştırılması önemli olmuştur. Yine modern toplumlarda bulaşıcı hastalıkların

¹¹⁴Hande Gencel Harmanlı, "Bir Orta Çağ Trajedisi: Veba", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 2003,S. 142,s.385.

¹¹⁵Feda Şamil Arık, aynı makale, s.29.

¹¹⁶Pınar Ülgen, *aynı eser*, s.34.

¹¹⁷aynı yer.

¹¹⁸Sean Martin, (Çev. Cumhur Atay), *aynı eser*, s.18.

¹¹⁹Feda Şamil Arık, aynı makale, s.29.

¹²⁰Sean Martin, (Çev. Cumhur Atay), *aynı eser*, s.18.

¹²¹Feda Şamil Arık, aynı makale, s.29.

¹²²Sean Martin, (Çev. Cumhur Atay), *aynı eser*, s.19.

önlenmesi için karantina uygulamasına gidilmesi de salgınların yayılmasının önlenmesinin üzerinde etkili olmuştur.¹²³

1.2.3.Çiçek

Salgın hastalıkları sadece veba ya da cüzzam ile sınırlandıramayız. Mesela Çiçek hastalığı çok eski yıllardan beri bilinen, çok büyük salgınlar yapmış bir hastalıktır. Aniden başlayan, bulaşıcı ve ölümcül olabilen bir hastalıktır.¹²⁴ Çiçek hastalığı variola virüsü tarafından bulaşan bir hastalıktır. Geçmişte tedavisi bulunamayan çiçeğin bulaştığı insanların çoğunluğu ölüme yakalanmıştır. Hastalığın belirtileri aniden yükselen ateştir. Daha sonra şiddetli baş ağrısı, titreme ve kusma ile devam eder.¹²⁵

Çiçek hastalığının ilk defa nerede görüldüğü hakkındaki bilgiler net değildir. Kuzeydoğu Afrika, Çin ya da İndus vadisindeki çiftçi toplulukları tarafından çıkmış olabileceği ileri sürülürken, Hindistan veya Mısır'da ilk kez ortaya çıktığı da ifade edilmektedir. İslam tıp bilginlerinden Razi, yazdığı tıp eserlerinden birinde çiçek hastalığına yer vermiştir. Daha sonra İbn Sina da çiçek hastalığı üzerine yazılar yazmıştır. Aslında bu hastalık hakkında pek bir şey yazılmamıştır. Bu durum uzun yıllar devam etmiş ve XVIII. yüzyılda ilk olarak Osmanlı Devleti'nde bir aşı uygulaması tedavisi başlatılmıştır.¹²⁶

Hastalığın açıklanması, İslam ve Türk hekimlerine ait olduğu gibi, aşı da öncelikle Türkler tarafından düşünülmüş ve uygulanmıştır. Çin'de çiçek kabuklarının sağlam olanların burunlarına sokmuşlar veya hastanın çamaşırlarını sağlam kişilere giydirmişlerdir. Hintlerin sivilcelerden aldıkları irinleri sağlam insanların kollarında açtıkları yaralara sürerek çiçekleme ameliyatı yaptıklarının olduğu söylenmektedir. Ancak bunların zamanı ve tarihi hakkında net bilgi yoktur. Bu ameliyatların da Türklerden geldiği söylenmektedir.¹²⁷

¹²³Nalan Turna, aynı makale, s.34.

¹²⁴Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.32.

¹²⁵Osman Şadi Yenen, *Biyolojik Silah Olarak Çiçek Ve Aşısı*, Klinik Gelişim Dergisi, 2005, s.66.

¹²⁶Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.33.

¹²⁷Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, (Sad. İter Uzel), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s.146.

1.2.4.Sıtma

Sıtma insanlık tarihinin en eski zamanlarından beri bilinmektedir.¹²⁸ Milattan önce V. yüzyılda sıtmayı tanımlayan ilk hekim Hipokrat olmuştur.¹²⁹ “Plazmodium” adı verilen bir parazit tarafından oluştuğu bilinen bulaşıcı bir hastalıktır.¹³⁰ Sıtma, mikrobu taşıyan sivrisineklerin ısırmasıyla insanlara bulaşan ve tarihin başlangıcından sıtma mikrobu ile etkili mücadelelerin başlamasına kadar ölen insanların yarısının ölüm sebebi olarak kabul edilen bir hastalıktır.¹³¹ Tarihin başlangıcından beri dünyamızda ölen erkek, kadın ve çocukların yarısını sıtma öldürmüştür. Etkili olduğu dönemlerde bu hastalık diğer salgınlardan önüne geçmiştir. Ancak grip ya da veba gibi aniden saldırmamış aksine, sıtma paraziti genel olarak ani ölümlerden kaçınmıştır. Plazmodium, insan kanında çoğalarak ateşlere, dalak iltihaplarına, kalp çarpıntılarına yol açıp insanları zayıf düşürmektedir. Tropikal bölgelerde yaşayan sivrisinekler, kış uykusuna yatmazlardı. Bu nedenle sıtma, Tropikal bölgelerde her mevsim düzenli bir şekilde görülürdü. Parazit, elverişli koşulları bulduğunda insanı komaya sokup hızla öldürebilir.¹³²

Orta Çağ tıbbında sivrisineklerle değişik hastalıklar arasında ilişki kurulmuştu ama sıtmayla ilişkisini Giovanni Maria Lancisi kurdu;¹³³ söz gelişi Hazreti Muhammed (s.a.v)’in döneminin hekimlerinden El Haris bin Keld Elsekafi bundan bahsetmiştir. Bu devrede sıtmanın kliniği bilinmemekteydi. Türk ve İslam hekimlerinden Razi’nin (854-932), İbn Sina’nın (980-1037), Endülüs’te Batılıların Avenzoer dedikleri Ebü Mervan bin Zuhr (1113-1162), uyuz etkenini ilk tarif edendir, eserlerinde sıtma olarak tanımlanan ateş şekilleri vardır.¹³⁴

¹²⁸Ekrem Kadri Unat, *Sıtmanın Tarihi, Sıtma- Malaria*, (Ed. M. Ali Özcel), İzmir, 1999, s.1.

¹²⁹Ümmügülsüm Candeğer, “Cumhuriyet’ten Günümüze Sıtma İle Savaş”, Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, c.IV, Sosyal Beşeri Bilimler, Ankara 2016,s.411.

¹³⁰Recep Akdur, *Sıtma*, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı,2001,s.2.

¹³¹Orhan Kılıç, aynı eser, s.36.

¹³²Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Athısı Salgın Ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Çev. Selahattin Erkanlı),İstanbul-2000,s.34.

¹³³İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*, Cumhuriyetin Harcı/ İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi, s.113.

¹³⁴Ekrem Kadri Unat, *Sıtmanın...* (Ed. M. Ali Özcel),s.2.

İslam dünyasında Razi, İbni Sina, Ebu Mervan bin Zuhr gibi bilim adamlarının eserlerinde sıtmanın belirtisi olan ateş tarif edilmiştir. İbn Nefis, sıtma çeşitlerini çok iyi belirlemiş, bu tipleri üç ana grupta toplamıştır. Ancak ona göre, bu gruplar karışık olarak da bulunabilirler. Ayrıca onların gösterdikleri belirtiler birbirlerinden farklı olabilir, yani içlerinde de başka gruplar ayırt edilebilir. Örneğin bazı tiplerinde titreme ile nöbet başlarken başka birinde yüksek ateş görülmektedir, bir başkasında ise önce üşüme hissedilmektedir. Çünkü bunları yaratan, meydana çıkmalarına sebep olan mizaçtaki dengesizliği oluşturan hıtların farklı oluşudur. Hastalığın paraziter kökenli olduğu, XIX. yüzyılda Golgi tarafından açıklanmıştır.¹³⁵ Yine sıtma, Batı tıbbında ise XI. ve XIII. yüzyıllarda önemli konular arasına girmiştir.¹³⁶

Hastalığın kaynağı sivrisineklerin Anofel türünün dişi olanlarıdır. Hastalığın üreyebilmesi için aylık ortalama sıcaklığın 16 derece olması gerekmektedir. Ayrıca sivrisineklerin güçlü olduğu dönemler genellikle nemli olan ve sıcaklığın yüksek olduğu dönemlerdir. Hayvanlar yaz mevsimindeki kuraklıktan dolayı hastalığı yayamazken, Eylül ve Ekim ayları hastalığın yayılması için uygun ortam oluşturmaktadır. Sıtma mikrobu taşıyan sivrisinek sağlam bir kimseyi sokunca sıtma parazitlerini sağlam kişiye aşılamaktadır. Hastalığın kuluçka süresi 9-17 gündür. Kuluçka dönemi boyunca sinsi bir şekilde ilerleyen hastalık vücutta dalağa, beyin damarlarına ve karaciğerlere yerleşir. Sıtmaya yakalanmış olan bir kimse öncelikle zayıflamaya başlar ve karnı şişer ardından hastanın kolları tutmaz ve hasta yürüyemez hale gelir.¹³⁷

Akşemddin de bu konuda şöyle söylemiştir:

“Büyük hastalıkların çeşitlerine göre tohumları ve kökü vardır. Ot tohumu ve ot kökü gibi. Zira babadan, anadan irsiyet yolu ile geçen hastalıklardan bazısı, sara, nikris ve cüzzam gibi olanlardır. Bazen hastalık görüldükten yedi sene sonra tekrar çıkar. Yiyecek ve içeceklerden hasıl olan hastalıkların tohumu çabuk çıkar ve büyür.¹³⁸

¹³⁵Esin Kahya, (Ed.Yavuz Unat),aynı eser, s.357.

¹³⁶Ümmügülsüm Candeğer, aynı makale, s.412.

¹³⁷aynı makale, s.413.

¹³⁸Osman Şevki, (Sad. İlder Uzel), aynı eser, s.48.

Sıtma hastalığı tanılandırıldıktan sonra tedavisi üzerinde çalışmalar yoğunlaşmıştır. 1820'den sonra "kinin" sıtma tedavisinde en önemli ilaçlar arasında yer almıştır. Sıtma ile tedavi iki türlü olabilmektedir. Birincisi sivrisineklerin yaşamasını ve dağılmasını önlemek, ikincisi ise insanların vücudunda sıtma parazitlerini öldürmektir. Tüm insanları ilaçlamak mümkün olmayacağından ya da çok pahalıya mal olacağından sivrisineklerle savaş çok daha mantıklı bir çözüm olarak görünmektedir.¹³⁹

1.3.SALGIN HASTALIKLAR

İnsanlığın tarih boyunca uğraştığı doğal felaketlerden birini de salgın hastalıklar oluşturmuştur. Olumsuz hayat şartları, yoksulluk, açlık, kıtlık, kuraklık gibi etkenler bulaşıcı hastalıkların en büyük sebepleri arasındadır.¹⁴⁰ Bulaşıcı hastalıklar yaptıkları salgınlar ile insanların hayatlarını tehlikeye düşürmüşlerdir. Bir hastalığın belli bir zaman diliminde görülmesine "salgın", geniş alanları etkileyen salgınlara da "pandemi" adı verilmektedir.¹⁴¹ Tarih boyunca pek çok kez yaşanan salgın hastalıklar kitlesel ölümlere sebep olmuşlardır. XIII-XV. yüzyılları arasında da defalarca ortaya çıkmışlardır.¹⁴²

Salgın hastalıklar, geçmişten günümüze insanlığı en çok etkileyen, büyük kayıplara sebep olan, hakkında ağıtlar yakılan ve türküler söylenen kötü etkiler bırakmıştır. Bu durum gelişmiş ve gelişmemiş ülkelerde farklıdır. Birçok aşının bulunmasıyla gelişmiş ülkelerde genelde kontrol altına alınan ve de birçoğu ortadan kaldırılan salgın hastalıklar az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde hala etkisini devam ettirmektedir. Bu gün adı bile çoğu ülkede bilinmeyen verem, veba, sıtma, kolera, kızamık ve çiçek gibi salgın hastalıklar İlk ve Orta çağlarda binlerce insanın

¹³⁹Ümmügülsüm Candeger, aynı makale, s.413.

¹⁴⁰Esra Atmaca, aynı makale, s.525.

¹⁴¹Feda Şamil Arık, aynı makale, s.27.

¹⁴²Esra Atmaca, aynı makale, s.525.

ölümüne yol açmıştır.¹⁴³ Yine bu büyük salgınlar kısa sürede din, milliyet, cinsiyet ve statü farkı gözetmeden bütün toplumları etkisi altına almayı başarıyordu.¹⁴⁴

Tarımın başlaması bulaşıcı hastalıkları da büyük ölçüde etkilemişti. Avcılık ve toplayıcılık ile geçinen insanlar daha sık yer değiştirir ve mikroplarını geride bırakıp başka yerlerde yiyecek aramaya ya da avlanmaya koyulurlardı. Tarımın başlaması insanları bir yerde uzun süre kalmak zorunda bıraktı. Bu durum, insanların içinde yaşadığı çevreyi kirletmesine de yol açtı. İnsanlar avcılık ve toplayıcılık yaparken doğaya az da olsa zarar verirlerdi ancak tarımın başlaması ile ortaya çıkan durum çok daha farklıydı. Ayrıca, at, koyun, inek gibi hayvanların evcilleştirilmesinden sonra insanlar hayvanlar ile daha yakın temas kurmaya başladılar.¹⁴⁵

Böylece salgın hastalıkların önü açılmış oluyordu. Tabii ki bir toplumda bulaşıcı hastalıkların insanlar arasında yayılışı hakkında çeşitli faktörlerin rolü vardır. Bulaşıcı hastalıklar, bunların etkisiyle ya dağınık ya tek tük vakalar halinde kalır ya da salgınlara yol açar. Bu faktörler etkili olan parazitler, insanla, ülkeyle ve toplumla ilgilidir. Parazit bakımından tür, tip, sayı, dış dünyada yaşayabilme, insanlara bulaşabilme, insanları hastalandırabilme, bağışıklık verebilme önemlidir. İnsan bakımından cinsiyet, yaş ve bağışık olup olmama durumu bulaşıcı hastalığın yayılışını ve sıklığını etkiler. Ülkenin iklimi ve toprağı da bu durumda önemli rol oynamaktadır. Çengelli solucanların Orta ve Doğu Anadolu'da yerleşmemesinde, sivrisinek ve tatarcıklarla geçen hastalıkların yurdumuzda kışın görülmemesinde iklimin etkisi oldukça önemlidir. Toplumun yoksul veya zengin oluşu, eğitim durumu, yaşayış tarzı, adetleri ve ailenin durumu önemli olduğu gibi okullar, kışlalar, düşkün evleri, hapishaneler, hastaneler, eğlence ve toplantı yerleri de yayılışa ve sıklığa etki eder. Yine büyük savaşlar bulaşıcı hastalıkları çoğaltır ve yayar.¹⁴⁶

¹⁴³Mustafa Şahin, aynı makale, s.382.

¹⁴⁴Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.43.

¹⁴⁵Murat Yolun, aynı tez, s.19.

¹⁴⁶Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı...* s.29.

Salgın hastalıkların tarihi oldukça eski dönemlere kadar uzanmaktadır diye söylemiştik. Çünkü salgınlara yol açan mikropların insanlık tarihinden çok daha eski olduğu kabul edilmektedir.¹⁴⁷

Salgın hastalıklar, tarihsel açıdan değerlendirilmiştir ve dört farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisine göre, medeniyetlerin ve imparatorlukların çökmesinde salgın hastalıklar başrol oynamıştır. Salgınları biyolojik boyutlarından ziyade yol açmış oldukları sonuçlar itibariyle değerlendirmek gerekir. Salgın hastalıkların sonuçları tarihsel gidişatı belirleyen en önemli maddi faktörlerin başında gelmektedir. Örneğin, Tolunoğullarından sonra Mısır'da hakimiyet kurmuş olan İhşidiler, veba salgınları ve kıtlık dolayısıyla bitkin bir durumda olduğundan Fatimilerin saldırısına karşı koyamadıkları için dağıldılar.¹⁴⁸ İkincisine göre ise toplumların yaşadığı siyasal, iktisadi ve toplumsal huzursuzluklar bazı sosyolojik grupların diğer gruplara karşı olan nefretini ortaya çıkarabilir. Üçüncü yaklaşım da salgınların sonuçları ile ilgilidir. Salgınlar yerleşmiş olan tıbbi teorilerin ve pratiklerin yerine yeni tedavi şekilleri ve ilaçlar ortaya çıkmasını sağladı. Dördüncü yaklaşıma göre salgınlar ve tıp, siyasal güç ile sömürgecilik için en etkili silahlardandır. Bütün bunlar biyolojik bir etkenin bir toplulukta kültürel, siyasal ve demografik sonuçlara yol açabileceğini açık bir biçimde ortaya koymaktadır.¹⁴⁹

İbn Haldun, "Mukaddime" adlı eserinde, bulaşıcı hastalıkların çoğu defa yurdun imarı yüksek dereceye vardığı için havayı bozan sıhhate zararlı rutubet ve ufunetin çoğalmasından dolayı yayılmış olduğunun belirtmektedir. Hayvani ruhun gıdası ve onun hayatı için gereken hava bozulduğu takdirde bu bozukluk insan mizacına tesir eder. Mizaçların bozulması kuvvetli olduğu takdirde de ciğer hastalanır. İşte bunların her biri taun hastalıklarını davet eder, bu hastalıkların kaynağı ciğerdir. Havanın bozukluğu kuvvetli derecede olmazsa da ufunet kat kat artar, ufunetin artmasıyla mizaçlarda hummalar çoğalır, tenler hastalanır ve mahvolur demekte ve İbn-i Sina'ya

¹⁴⁷Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.12.

¹⁴⁸Murat Yolun, *aynı tez*, s.12-13.

¹⁴⁹*aynı tez*, s.13.

yakın bir görüşle havanın bozulmasının salgın hastalıkları doğurduğuna işaret etmektedir.¹⁵⁰

Savaşlar da bulaşıcı hastalıkların çoğalması ve yayılmasında önemli bir yer tutar.¹⁵¹ Tarih boyunca salgın hastalıklar büyük orduları da alt üst etmeyi başarmıştır. Bu sebeple savaş esnasında askerler, karşılarındaki düşmanlarından farklı olarak bir de salgın hastalıklar ile savaşmak durumunda kalmışlardır.¹⁵² II. Dünya Savaşı'na kadar savaşlarda ölen insanların çoğu savaşlardan değil de bu sıra da ülkelerine taşınan hastalıklardan ölüyorlardı.¹⁵³

Savaş esnasında düşmanlarının içme suyu için kullanmış oldukları kuyulara insan ve hayvan ölülerini atarak suların kirletilmesini sağlayıp, salgınları onlara bulaştırmışlardır. Orta Çağ'da birçok milletin, vebadan ölen insanların cesetlerini düşmanlarının su kaynaklarına veya mancınıklarla düşmanlarının kalelerinden içeri atmakla onlara hastalık bulaştırdıklarına dair belgeler tarihi dökümanlarda yer almaktadır. Nitekim XIV. yüzyılda Tatarlar, şimdiki Ukrayna sınırları içinde kalan Kaffa (kefe)'yi kuşatmışlar ve veba sebebiyle ölmüş insanların cesetlerini mancınıklarla surlarından içeri atmışlardır. Böylece Cenevizli tüccarlar arasında salgın yaymaya çalışmışlardı. Bu insanların asıl amacı orada cesetlerin çıkaracağı salgın hastalıklar yüzünden kalenin fazla dayanamamasını ve kaleyi kuşatmayı sağlamaktı.¹⁵⁴

Hastalıkların bir savaş aracı olarak kullanılmasının yanı sıra, tarih boyunca salgın ve bulaşıcı hastalıkların birçok savaşın sonuçları üzerinde de etkili olduğu görülmüştür.¹⁵⁵ Salgın hastalıklar askeri alanla bağlantılı olarak siyasi tarihin şekillenmesine etki etmiştir. Örneğin, İhşidiler zamanında Mısır'da veba salgınları ve kıtlıklar yaşanmıştır. 940, 949, 952, 954 ve 963 yıllarında yaşanan kıtlık ve veba salgınları sebebiyle halk ve ordu telef olmuş, ortaya çıkan iktisadi kriz sebebiyle iyice zayıf düşen İhşidiler Fatımilere teslim olmuşlar. Yine 1348'de patlak veren Kara veba salgını sonucu Avrupa kentlerinde yaşayan insanların büyük oranda ölmesi sonucunda,

¹⁵⁰Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.69-70.

¹⁵¹Murat Yolun, *aynı tez*, s.33.

¹⁵²Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.97.

¹⁵³Murat Yolun, *aynı tez*, s.33.

¹⁵⁴Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.97-98.

¹⁵⁵*aynı eser*, s.100.

bu salgından daha az etkilenen Osmanlılar'ın zayıf düşen Avrupalı düşmanları karşısında daha avantajlı bir duruma geçtiği ve ilerlemesinin buna bağlı olduğu konusunda görüşler mevcuttur.¹⁵⁶

Salgın hastalıklar toplumların hayatını derinden etkilediği için birçok alanda izlerini ve etkisini görmek gayet doğaldır. Salgın hastalıkların meydana getirdiği en önemli sonuç toplum düzeninin ve asayişin bozulmasıdır. Salgın hastalıklar herhangi bir sınıf ve ırk ayrımı gözetmeden bütün insanları etkiliyordu. Toplu ölümlerin yaşandığı salgınlarda insanların toplum ve hukuk kurallarını çok defa hiçe sayarak eşkıyalık, talan, tecavüz vb. uygunsuz davranışlar göstermeleri, her toplumda yaşanan salgın sırası ve sonrası davranışlar olarak görülmektedir.¹⁵⁷ Milyonlarca insanın hayatına son veren bu hastalıklara bitmeyen savaşlar, istilalar, açlık ve sefalet gibi durumlar da eklenince insanların nasıl bir güçsüzlük, korku ve perişanlık içinde yaşadıklarını tahmin etmek mümkündür.¹⁵⁸

Geçmişe bakıldığında her hangi bir salgının kontrol altına alınmasının ne kadar güç olduğu görülecektir. Çünkü bir salgını kontrol altına almak çeşitli önlemlerin alınmasını ve bunların dikkatli bir biçimde izlenmesini gerektirmektedir.¹⁵⁹ Karantina, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için alınabilecek öncelikli tedbirler arasındadır. Karantina, salgın mikrobunu taşıyan insan ya da hayvanlardan bu mikropların sağlıklı insanlara geçmesini önlemek için, hasta insanların hareket alanının kısıtlanmasıdır.¹⁶⁰ Salgın hastalıkların toplu ölümlere neden olduğu dönemlerde hastalıkların olduğu bilinen gemilere ateş topları atılıyordu. Bu ateş toplarını atarak onları limanlara yaklaştırmıyorlar ve bir çeşit karantina tedbiri alıyorlardı. Karantina sistemi hastalığın tedavisiyle ilgilenmiyordu. Sadece hastalığın yayılmasını önlemek için tedbir mahiyetindeydi. Çünkü o dönemlerde salgın hastalıkların tedavisi için ilaç tedavisi henüz gerçekleşmiyordu.¹⁶¹

¹⁵⁶Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.102-103.

¹⁵⁷aynı eser, s.110-111

¹⁵⁸Emine M.Atabek, *aynı eser*, s.35.

¹⁵⁹Ismail Kurt, *aynı tez*, s.38.

¹⁶⁰aynı tez, s.42.

¹⁶¹Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.80.

1.4. RUH HASTALIKLARI

Ruh, bir anlamda insanın bir kısmını oluşturan ve onun devamlılığını sağlayan “nefes” anlamına gelir.¹⁶² Yüce Allah bütün bizleri, tertemiz ve sağlıklı bir fitrata sahip olarak yarattığı için, biz insanlar dünyaya tertemiz ve sağlıklı bir vaziyette geliriz. Ancak insanlar, fitratına aykırı olan, bütün kötü vasıfları sonradan edinirler. Doğuştan sağlam olan bu fitrat, insanın dış etkenler, sosyal, tarihi ve coğrafi şartlar, adetler, kültürler, bireysel ve toplumsal kazanımlar gibi içinde bulunduğu şartlarda ve konumda değişme gösterebilir.¹⁶³ Böylece ortaya çıkan rahatsızlıklara “Ruhi Hastalıklar” adı verilir.¹⁶⁴

Akıl ve ruh hastalıkları olarak bilinen hastalıklar davranış bozukluklarıyla ilgilidir. Bu davranış bozuklukları da beynin metabolik bozuklukları ile ilişkilidir. Aslında akıl ve ruh doktoru olarak bilinen psikiyatristler, sadece kimyası bozulan beyni tedavi edebilmektedir. Çünkü akıl hastalığı, ruh hastalığı olarak gördüğümüz, beynin ruhsal fonksiyonlarının bozulması halidir. Bu fonksiyonların bozulması ile oluşan hastalık beyin hücreleri arasındaki elektrik alışverişini idare eden enzim adı verilen maddelerin bozukluğundandır.¹⁶⁵

Eski çağlarda insanlar ruhsal problem belirtileri gösterdiğinde insanların kafatasları delinirdi. Çünkü eski dönemlerde insanlar hastalıkların oluşmasının sebebini kötü ruhların insanlara musallat olması olarak düşünmekteydiler. Mesela bu metodu doğrulayan örneklere Avrupa’da rastlanmaktaydı. İnsanların kafataslarında delikler bulunmaktaydı. Ama bu durum bazı toplumlarda farklı yorumlanmış ve çözümlenmeye çalışılmıştır.¹⁶⁶

Orta Çağ Avrupa’sında psikotik hastalar kötü muamelelere maruz kalmışlardır. Hastalar, “Tanrın’ın gazabına uğramış” ya da “İçine şeytan kaçmış” denilerek

¹⁶²Yusuf Şevki Yavuz, “Ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,2008,s.187.

¹⁶³Emanullah Polat, Kur’an-ı Kerim’e Göre Ruhi Hastalıklar, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Haziran 2010,s.295.

¹⁶⁴aynı tez, s.298.

¹⁶⁵aynı tez, s.159.

¹⁶⁶Aşkın Hatunoğlu, “Türk İslam Hekimlerinin Psikoloji Biliminin Gelişimine Katkıları ve Psikolojik Hastalıklara Tedavi Yöntemleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Eylül 2014, s.256.

katledilmişlerdir. Bu insanların kimisi canlı canlı yakılmış, kimisi de vahşice öldürülmüştür. Ancak psikotik hastalar daha farklı muamelelere tabi tutulmuşlardır. Bu kişiler özel bir ilgiye mazhar olmuşlardır.¹⁶⁷

Melankoli kara safranın yol açtığı bir çeşit ruh hastalığı olarak bilinir. Kara safra melankoliye sebep olmaktadır ve safra ortadan kaldırıldığında hastalık kaybolmaktadır. Yine melankoli doğuştan gelmiş ve sonradan edinilmiş olabilir. Melankoliye çeşitli yollarla müptela olunabilir: Yanlış beslenme, yanlış yaşama ve aşırı düşünme biçimleri. Kuruntuya dayalı olan, beyinsel ve genel olan diye adlandırılan üç çeşit melankoli durumu vardır. İslam dünyasında hekimler melankoli hastalığı için değişik tedavi şekilleri geliştirmişlerdir.¹⁶⁸ İslamiyet'te ise bu duruma meczupluk denmiştir. Yani yalnızca Allah katında cezp edilmiş insanların meczup olabilecekleri düşünülmüştür. Yine İslam dininde ruhi bozuklukları olan kimselere, “şeyda, divane, mecnun” gibi kavramlar kullanılmıştır. Onlara deli denmesinden kaçınılmıştır.¹⁶⁹

Türkler aslında varoluşlarından İslamiyet'i benimseyene kadar ruhi hastalıkları biliyorlardı ve bu hastalıkların tedavisi için değişik tedavi şekilleri geliştirmişlerdi. Türk- İslam dünyasına baktığımızda sadece Selçuklular döneminde ruhi hastalıkların tedavisiyle uğraşan kurumların oluşturulduğunu görmekteyiz.¹⁷⁰ Selçuklular döneminde Bağdat'ta akıl hastalarının tedavisiyle ilgili Deyrihizkıl Tekkesi kurulmuştur.¹⁷¹ Alaeddin Pervane tarafından tamamlanmış olan ve bundan dolayı darüşşifanın kendisine ait olduğu düşünülen Amasya Darüşşifası da önemlidir.¹⁷² Bu darüşşifanın en büyük özelliği ise dünyada akıl hastalıklarının müzikle tedavi edildiği ilk darüşşifa olmasıdır.¹⁷³

Sultan Yıldırım Han tarafından yaptırılan Bursa Darü't- Tıbbı'n da da çeşitli hastalar tedavi ettirilmiştir. Burası yalnız mecnunlara (akıl hastalarına) ayrılmış değildi

¹⁶⁷Nadir Vedanoğlu İsmailov-Tahir Özakkaş, “Azerbeycan Tıp Eğitiminde Psikiyatri”, Azerbeycan Tıp Üniversitesi, Ekim 1998, c.II, s.1.

¹⁶⁸Peter E. Pormann, aynı madde, s.97.

¹⁶⁹Aşkım Hatunoğlu, aynı makale, s.256.

¹⁷⁰aynı makale, s.257.

¹⁷¹Arslan Terzioğlu, “Bimaristan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.VI. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s.167.

¹⁷²Osman Şevki, (Sad. İter Uzel), *aynı eser*, s.92.

¹⁷³Sezer Erer-Elif Atıcı, aynı makale, s.31.

ve bir asra yakın faaliyet gösteren Darü't-Tıbb, son zamanlarda tımarhane şeklinde kullanılmıştır.¹⁷⁴ Yine Osmanlı döneminde kurulan Bimarhanelerden ve geliştirilen tekniklerden anlıyoruz ki o dönemde de birçok hastalığın yanı sıra ruhsal hastalıkların tedavisi ile de ilgilenilmiştir. Ancak Osmanlı devletinin ruh hastalıklarına yaklaşım biçimini anlayabilmemiz için öncelikle Orta Çağ dönemindeki eski Türk tıbbı ve İslam tıbbı uygulamalarını bilmeliyiz.¹⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde akıl hastalıklarının sebebi olarak üç farklı neden görülmüştür. Bunlardan birincisi hastalığın tamamen bedensel, biyolojik nedenlerden kaynaklandığı; ikincisi bir tür aşk hastalığı olduğu; üçüncüsü ise cinler gibi doğaüstü güçlerin insanı etkilemesi sonucu oluştuğudur.¹⁷⁶

Toplumlara ağır psikolojik buhranlar yaşatan salgınlara örnek verecek olursak veba buna en iyi örnek olacaktır. Veba salgını çeşitli yönlerden insanları etkilemiştir demiştik. İnsanların hislerini kaybetmeleri, çıldırmaları, birbirlerini öldürmeleri yahut intihar etmeleri, olayın psikolojik tarafını gösterir. İnsanların bu hastalığa yakalandıklarında içine düştükleri bunalım ve ardından akıllarını yitirmeleri, bilinçsiz hareketlerin sergilenmesi, intihar ve katl olayları şeklinde kendini göstermiştir.¹⁷⁷

Psikoloji ve Psikiyatri bilimlerinin batıda başladığı ve bu sırada İslam aleminin bu konudan habersiz olduğu düşünülüyordu. Bu düşünce aslında son derece yanlıştır. Oysa Avrupa bu alandaki hastalıkları ve tedavi şekillerini İslam dünyasından öğrenmiştir.¹⁷⁸

İbni Sina'nın yazıları tıbbın geniş alanlarını içerir ve özellikle psikosomatik tıba katkıları çok önemlidir.¹⁷⁹ Çok eski dönemlerden itibaren, tedavide insan psikolojisinin önemi bilinmekteydi. Bunu eski tedavi birimlerinde uygulanan yöntemlerden anlıyoruz. Ancak bu gibi tedavi birimleri din adamlarınca yürütülüyordu.

¹⁷⁴ Osman Şevki, (Sad.İlter Uzel), *aynı eser*, s.91.

¹⁷⁵ Şule Özkaya, "Osmanlı'nın Tıp Anlayışını ve Akıl Hastalarına Yaklaşımını Belirleyen Faktörler ile Bu Anlayışın "Ma-Hazar"da Tezahürü", Marmara Üniversitesi, Yeni Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı, V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi, Bildiriler Kitabı II, s.305.

¹⁷⁶ Öznur Vuran Doğan, "1980 Sonrası Türk Sinemasında Delilik Okumaları", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 37, Güz, 2013, s.71.

¹⁷⁷ Feda Şamil Arık, aynı makale, s.36-37.

¹⁷⁸ Aşkın Hatunoğlu, aynı makale, s.262.

¹⁷⁹ İhsan Doğramacı, "İbni Sina Yaşamının ve Çalışmalarının Bazı Yönleri", Uluslararası İbni Sina Sempozyumu Bildirileri 17-20 Ağustos 1983, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.s.80.

İbn Sina'ya göre ruh ve beden olmak üzere iki cevher bulur. Bunların da kendine göre hastalıkları bulunmaktadır. Bu gibi hastalıklarda ilaçla tedavidenise, psikolojik tedavi daha uygun görülmüştür.¹⁸⁰

Örneğin İbn Sina'nın ruhsal bunalımlı birini tedavi hikayesi ilginçtir ve şu şekildedir:

“Hasta kendini inek sanırmış ve ısrarla kesilmek istiyormuş. Yakınlarına bu durumu kabul ettiremeyince, yemek yemeyi reddetmiş. İbn Sina kasabı çağırılmış. Kasap tam satırını indirirken İbn Sina hastanın kaslarını yoklamış ve “Bu inek kesilmek için çok zayıftır, biraz beslensin” demiş. Hasta da yemek yemeye başlamış ve normal kilosuna ulaşınca da bunalımdan ve inek olduğu düşüncesinden kurtulmuş.”¹⁸¹

1.4.1. Cünun

Cünun, bir tür akıl hastalığı olarak bilinmektedir. Cünun “örtünmek, gizlenmek, aklını yitirmek” anlamlarına gelmektedir. Eski tarihlerden beri akıl hastalıklarının kaynakları, zeka ile ilişkileri ve bu hastalıkların tedavileri hakkında Yunan filozofları değişik görüşlerde bulunmuşlar. Ancak Müslümanların bu konuya yaklaşma da onlardan daha erken dönemlerde sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bunu asırlar öncesinden meydana getirdikleri eserlerden öğrenmekteyiz. Ve yine akıl hastaları için yaptırdıkları hastanelerden de anlamaktayız. Cünun, süresi bakımından olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan uzun süreli olan akıl hastalıklarına “cünun-ı mutbik” denmiştir. Kısa süreli olana ise “cünun-ı gayr-i mutbik” adı verilmiştir.¹⁸²

1.4.2. Meczip

Meczip belli bir etkiye kapılmış olup da onun etkisiyle kendinden geçmiş kimselere verilen bir addır. Cezbeye tutulmuş, Hak Aşkında varlığını yitirmiş insan

¹⁸⁰Esin Kahya - Ayşegül Demirhan Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s.57.

¹⁸¹İhsan Doğramacı, aynı makale, s.80.

¹⁸²İbrahim Kafi Dönmez, “Cünun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.VIII, Türkiye Diyanet Vakfı,1993,s.125-126

anlamına gelir.¹⁸³ Dini duygu ve heyecanlara genelde cezbe denir. Cezbe, akli baştan alan bir durumdur. Ve bu yüzden ömür boyu meczuplar, kendilerinden tamamen veya kısmen geçmiş bir halde varlıklarını sürdürürler.¹⁸⁴ İbn Haldun'a göre meczuplar ibadet ederler, doğuştan saftırlar, kendilerince iyi işlerin yapılmasını teşvik eder, kötü işleri engellerler. Gelecekte haber verirler. Meczuplar etraflarında her zaman büyük saygı görmüşlerdir. Birçok sufiye Meczup ünvanı verilmiş ve ölen meczuplar adına türbeler yapılmıştır. Meczupların kabirleri birer ziyaretgah haline getirilmiş ve adlarına mescidler, camiler yapılmıştır.¹⁸⁵

Türk-İslam dünyası ruhsal hastalıkların farkındaydı ve yine tedavisi için de çeşitli teknikler geliştirmişlerdi.¹⁸⁶ Müzikle tedavinin yanında güzel koku ve su sesinden yararlanmışlardır. Şadırvanlardan çıkan su sesleri tedavinin büyük bir kısmını oluşturuyordu ve hastalara huzur veriyordu. Yine Selçuklu ve Osmanlı döneminde de ruh hastalıklarına önem verilmiştir. Farklı tedavi şekilleri uygulanmıştır. Bunların en önemlileri arasında ilaç tedavisi, müzikle tedavi, su tedavisi, çiçeklerin kokusu ile yapılan tedavi teknikleri olmuştur. Örneğin, Şam'da bulunan bir hastanede İbn Sina akıl hastalıklarını tedavi ederken müzikten yararlanmış ve değişik teknikler oluşturmuştur.¹⁸⁷ Hastanelerde çiçek yetiştirilirdi. Bunların güzelliği ve kokusu psikolojik hastalıkların tedavisinde kullanılırdı. Bitkilerin dışında tedavide kullanılan en önemli yöntemlerden biri müzikti.¹⁸⁸

¹⁸³Nil Sarı - Burhan Akgün, "Türk Tarihinde Psikiyatriye Bakış", İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, Mart, 2008,s,6.

¹⁸⁴Süleyman Uludağ, "Meczup", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXVIII,Türkiye Diyanet Vakfı,2003,s.,285.

¹⁸⁵aynı madde, s.286.

¹⁸⁶Aşkım Hatunoğlu, aynı makale, s.257.

¹⁸⁷aynı makale, s.258.

¹⁸⁸aynı makale, s.259.

İKİNCİ BÖLÜM

2.ORTA ÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA UYGULANAN TEDAVİ YÖNTEMLERİ

2.1. TIBBİ TEDAVİLER

Hastalıkların iyileştirilmesine yönelik yapılan uygulamalar, çok eski tarihlere kadar dayanır. “*Tarih öncesi dönemlerde ormanda yankılanan ilk ağrı çığılığı, hekime gönderilen ilk çağrıydı*” diyen Ünlü tıp tarihçisi Victor Robinson, tıbbın başlangıcını bu şekilde tanımlamıştır.¹⁸⁹

Hastalıkları teşhis ettikten sonra hastaları çeşitli yollar ile tedavi eden kişiye doktor, hekim ya da tabip denmektedir. Hekimin tedavi amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetlere de “tıbbi tedavi” denir.¹⁹⁰ Tıbbi tedavi, muayene, teşhis, tedavi ve cerrahi olmak üzere geniş bir alana sahiptir. Bu müdahale yöntemi ile öncelikli olarak insanların bedensel, fiziksel ve psikolojik bir hastalığı bulunuyorsa o hastalık tedavi edilir.¹⁹¹

Eski, Orta ve Yeniçağlarda salgın hastalıkların biyolojik bir olgu olmaktan çok, aslında Tanrı'nın insanları cezalandırmak için gönderdiği bir musibet olduğu hemen hemen bütün toplumlarda kabul edilmiş bir durumdur. Hastalıkların tıbbi yöntemlerle tedavi edilmesi usulü yerleşinceye kadar psikolojik tedavi usulleri kullanılıyor, bu tedavi usulü de salgınların ortadan kalkmasına ya da hastaların tedavisinde işe yaramıyordu.¹⁹² Hastalıkların tedavisi için hastalığın ortaya çıkmasına sebep olan mikrobun ne olduğunun, hangi ortamlarda ortaya çıktığının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple salgın hastalıkların tedavisi konusunda mikropların varlığının kabul edilmesi ve bunları yok eden antibiyotiğin etki alanlarının bilinmesi

¹⁸⁹Hafize Öztürk Türkmen, “Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık ve Tıbbın Değerleri”, *Lokman Hekim Journal*,2011;1(2),s.21.

¹⁹⁰Ahmet Ekşi, *İslam Hukukunda Tıbbi Müdahalelerden Doğan Hukuki Sorumluluk*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya,2010.s.18.

¹⁹¹aynı tez, s.18-19.

¹⁹²Orhan Kılıç, *aynı eser*, s,84.

gerekmektedir.¹⁹³ Hastalığın mikroplardan ortaya çıktığı konusundaki ilk görüşler de yine Türk-Müslüman bilim adamları tarafından ortaya atıldığı ifade edilmektedir.¹⁹⁴

İbn Sina: “*Her hastalığı yapan bir kurttur. Yazık ki bunları göreceğ bir aletimiz yok*”, demiştir.¹⁹⁵ Ayrıca İbn Sina, idrardaki şekerin varlığını, içme suyunun mikroplardan nasıl temizlemesi gerektiğini gösteren yöntemleri, cıva ile tedaviyi, ameliyatlarda ağrıları hafifletmek için yapılan uyuşturucu karışımlarını söylemiştir.¹⁹⁶

İslam’ın ilk dönemlerinde tıbbın en önemli gelişme yollarından biri tercüme faaliyetleriydi. Hippokrates’in ve Galenos’un eserleri Arapçaya çevrildikten sonra İslam dünyasında tıp çok ileri bir seviyeye ulaşmıştır.¹⁹⁷ Hz. Peygamber (s.a.v)’in tıp konusundaki tavsiyeleri İslam hekimleri için yol gösterici olmuştur:

*“Ey Allah’ın kulları, hastalandığınızda tıbbî usullerle tedaviye başvurunuz. Allah yarattığı her hastalığın ilacını (tedavi usulünü) da mutlaka yaratmıştır. Bunun tek bir istisnası yaşlanmak yani ihtiyarlıktır. Her hastalığın bir ilacı vardır. O ilaç o hastalığa uygulanırsa Allah’ın izni ile şifa bulur.”*¹⁹⁸

Müslüman tabipler bu hadisler noktasında çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Öncelikle hastalıkların tıbbi usullerle tedavi edilmesi gerektiği belirtildiği için başka yöntemler kullanılmamıştır. Sihir ve büyü gibi eski alışkanlıklar terk edilerek tıbbi yöntemler geliştirilmiştir. İslamiyet’in sihir ve benzeri tedavileri yasaklaması, Müslümanları ister istemez ilme ve tecrübeye dayalı usullere yöneltmiştir. Bu da ilmin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bir Hadiste “Allah, yarattığı her hastalığın ilacını da muhakkak yaratmıştır” diye vurgulanmıştır. Bu sebeple Müslüman tabipler de rastladıkları her tıbbi hastalığın bir ilacını bulma çabası içine girmişlerdir. “Her hastalığın bir ilacı vardır” demek, Müslümanların sihir ve büyü gibi eski alışkanlıklarına yaklaşımlarının önlendiği görülmektedir. Ayrıca tabipleri doğada bulunan bütün bitki ve mineralleri araştırmaya yöneltmiştir.¹⁹⁹ Hz. Peygamber (s.a.v)’in tıbbi tavsiyeleri

¹⁹³Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.85.

¹⁹⁴aynı yer.

¹⁹⁵Erdem Aydın, *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*, Güneş Kitabevi, Ankara 2006,s.155.

¹⁹⁶Orhan Kılıç, *aynı eser*, s,85.

¹⁹⁷Ahmed Ağırakça, *Osmanlı Tıbbının Kaynakları ve Osmanlı Tıbbına Giriş*, y.y.s.3.

¹⁹⁸Taner Yıldırım- Ahmet Altungök, aynı makale, s.271.

¹⁹⁹Ahmed Ağırakça, aynı makale, s.3-4.

zamanla bir araya getirilmiş ve adına “Tıbb-ı Nebevi” denmiştir. Tıbb-ı nebevi, insan bedeninin beslenip korunmasına dair Hz. Peygamber (s.av)’in ne söylediğinin öğrenildiği ilimdir”.²⁰⁰

İslamiyet’in ortaya çıktığı ilk dönemlerde tıp deyince sihir ve büyü akla gelmekteydi. İslam’ın yayılmaya başlamasıyla tıpta da büyük gelişmeler olmuştur.²⁰¹ İslam dünyasında sağlığa büyük önem verilmiştir. Yine Endülüs Emevileri döneminde tıbbi araştırmalar kendi zamanına göre ileri düzeye ulaşmıştır. Avrupalıların kendileri tarafından tedavisi bulunamayan cüzzam ve veba gibi hastalıkların tedavisi ile ilgili araştırmalar Endülüs Emevileri tarafından yapılmıştır. Emevi Halifesi el-Velid’in cüzzamlılar ve gözleri görmeyenler için hizmetçilerin ve rehberleri görevlendirdiği söylenir. İslamiyet, hastalıkların tedavisinin araştırılmasını insanlara zorunlu kılmış ve kişinin herhangi bir rahatsızlığından dolayı dışlanmasına karşı çıkmış, tedavi usullerinin bilimsel verilere dayanarak uygulanmasını teşvik etmiştir. Ancak bulaşıcı hastalıklar bunu dışında tutulmuştur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v), bir bulaşıcı hastalığa yakalandığından emin olunan insanlarla ilişkilerin kontrollü ve sınırlı tutulmasını ve asla dışlanmalarını tavsiye etmiştir.²⁰²

Birçok tıbbi tedavi yöntemi arasında Hacamat da bulunmaktadır. Hacamat, vücuttan kan alma ya da vücudun bir yerinde kan toplama işlemine denir. Kan çıkarılarak yapılan kanlı hacamat, kan çıkarılmadan kanı bir yere toplayarak yapılan ise kuru hacamat denir.²⁰³ Islak ve kuru olarak yapılabilir.²⁰⁴ İnce damarlardaki kanın akışını sağlayarak yakın bir bölgede oluşan kanamayı durdurmak veya bölgenin ısıtılmasıyla tedaviye katkı sağlamak kuru hacamatın amacıdır.²⁰⁵ Halk arasında bu

²⁰⁰ Ayhan Tekineş, “Alternatif İslami Tıp “Tıbb-i Nebevi”, Divan, 1998.s.58.

²⁰¹ Ahmed Ağırakça, *aynı makale*, s.4.

²⁰² Rifai Erten, Hristiyanlık’ta ve İslamiyet’te Şifa, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum, 2004, s.53-54.

²⁰³ Ali Çolak, “Muhteva Yönüyle Kütüb-i Sitte’deki Tıbb-i Nebevi Hadisleri”, Adana 2015 Uluslararası İslam ve Tıp (Tıbb-i Nebevi) Kongresi Bildirileri, 07- 10 Ekim 2015, Adana 2016,s.284-285.

²⁰⁴ Afıtap Özdelikara, “Hacamat’ın Dünü ve Bugünü”, Adana 2015 Uluslararası İslam ve Tıp (Tıbb-i Nebevi) Kongresi Bildirileri, 07- 10 Ekim 2015, Adana 2016, s.659.

²⁰⁵ Abdullah Köşe, “Hacamat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XIV, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996,s.422.

uygulamaya şişe vurmak da denmektedir.²⁰⁶ Kan almak için yapılan tedaviye “fasd” denir. Bu tedaviyi yapan kişiye de “fassad” adı verilmiştir.²⁰⁷

Kan alma tenkiğinin ilk defa nerede ortaya çıktığı konusunda kesin bilgi söz konusu değildir.²⁰⁸ Ancak kan alma yöntemi XII. yüzyılda yaygın bir biçimde uygulanmış ve bu konuda eserler de yazılmıştır.²⁰⁹ Eski uygarlıkların bazılarında birçok hastalığın kötü ruhlardan kaynaklandığına inanılıyordu. Bunun tedavisinin ise sihir ve büyünün yanında kan alma yoluyla da olacağına inanıyorlardı. Zamanla akılcı ve bilimsel düşüncelerin yaygınlaşması kan alma uygulamasını bir tedavi metodu haline getirmiştir.²¹⁰ Eskiden kan aldırma yöntemi, yaraların enfeksiyon kapmasını engellemek için hastanın yarasından bir miktar kan akıtılarak yapılıyordu. Zamanla ağrıları dindirmek amacıyla da uygulanan bir metod haline gelmiştir.²¹¹

Asırlardır var olan ve kupa terapisi olarak da bilinen hacamat uygulaması, Osmanlı tıbbında da yaygın bir şekilde uygulandığı kaynaklarda görülmektedir. Öyle ki Osmanlı tıbbı da, tedavi ağırlıklı olarak vücuda zarar veren maddelerin atılması esasına göre temellendirilmiştir. Bu yüzden Hacamat, Osmanlı tababetinde önemli bir yer tutmaktadır.²¹²

Kan aldırma yönteminin birçok faydası bulunmaktadır. Bağışıklığı kuvvetlendirerek vücuda güç verir, ödem atar, beynin işlevini canlandırır, ağrıları azaltır ve hastalıkları engeller. Bunlardan hariç daha çok faydası vardır. Ancak yaşlıların, mide rahatsızlığı olanların, kadınların, hamilelerin ve çocukların kan aldırması uygun görülmemiştir.²¹³

Eski tababette hacamat yapmak için bazı şartlar gerekirdi. Ayın ilk gününden onbeşine kadar kan aldırma doğru değildi. Yalnız ayın onbeşinden sonraki zamanda

²⁰⁶Ali Çolak, aynı makale, s.285.

²⁰⁷Ahmet Akdağ, “Bir Tedavi Yöntemi Olarak “Kan Aldırma” ve Klasik Türk Şiirindeki Kullanımı”, Gazi Türkiyat, Bahar, 2014,s.170.

²⁰⁸Abdullah Köşe, aynı madde, s.422.

²⁰⁹Afıtap Özdelikara, aynı makale, s.659.

²¹⁰Abdullah Köşe, aynı madde, s.422.

²¹¹Ahmet Akdağ, aynı makale, s.173.

²¹²Afıtap Özdelikara, aynı makale, s.659.

²¹³Ahmet Akdağ, aynı makale, s.171-172.

alınan kan vücudun temizlenmesine yardım ederdi.²¹⁴ Önemli olan kanın nereden alınmasının uygun olduğuydu. İslam dünyasının hekimleri kanın hasta kısımdan uzak ve uygun olan taraftan, Hipokrat ise hasta, sancılı yerin yanından ve aynı taraftan almayı tavsiye ederdi.²¹⁵

Yine sıkça başvurulan bir diğer yöntemde müşhillerle yapılan tedavi şekliydi. Müshiller, fazla şeyleri kusturucular gibi çıkarıp atar ve bütün fazlalıkları yok ederdi. Bu da daima başvurulan bir tedavi yöntemi idi.²¹⁶

2.2. CERRAHİ TEDAVİLER

Cerrahinin tarihi de insanlığın tarihi kadar eskidir.²¹⁷ İlk çağlardan beri insanlar hastalıklara çareler aramıştır. İlkel yollarla başlayan ve dönemin şartlarına göre değişen tedavi yöntemleri geliştirmişlerdir. İslamiyet hastaya ve hastalığa önem verdiği gibi onun tedavisine de önem vermiştir. Cerrahi tedavi de bu tedavi yöntemlerinden bir tanesidir. Cerrahi müdahale, zorluğu nedeniyle asırlardır nadir kullanılan bir tedavi yöntemi olmuştur. Zamanla gelişen ameliyat tekniklerinin yanı sıra cerrahi müdahalelerde gelişme göstermiştir. Cerrahi alanda sıkça başvurulan yöntemler ise, dağlama, soğuk su uygulaması, ağız cerrahisi ve diş tedavisiydi.²¹⁸

Hz. Peygamber (s.a.v) dönemindeki hekimler, dağlama, hacamat ve bitkilerin karışımıyla elde edilen ilaçları iyi bilirlerdi. Kan aldırma, akan kanın durdurulması veya enfeksiyonlu yaranın tedavi edilmesi, tıp ilminin üzerinde durduğu önemli konularındandı.²¹⁹ Ancak Hz. Peygamber (s.a.v) “Dağlama olmayı sevmem” demiştir. Araplar, ilaçlarla tedavi edilemeyen hastalıkların dağlama ile iyi olacağını düşünüyorlardı.²²⁰ Ateşle yakarak tedavi etmeye dağlama adı verilmiştir.²²¹ Dağlama, kızgın bir demirle tedavi amacıyla vücudun bir kısmını yakmaktır.²²² İnsana çok acı

²¹⁴ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlat-ı Erbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.II, Türkiye Diyanet Vakfı, 1989,s.24.

²¹⁵ Emine M. Atabek, *aynı eser*, s.74-75.

²¹⁶ Osman Şevki, (Sad.İlter Uzel), *aynı eser*, s.45.

²¹⁷ İbrahim Ceylan, *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*, Türk Cerrahi Derneği Yayınları, Ankara, 2012, s.19.

²¹⁸ Taner Yıldırım, Ahmet Altungök, *aynı makale*, s.273.

²¹⁹ Ayhan Tekineş, *aynı makale*, s.65

²²⁰ Ahmet Ekşi, *aynı tez*, s.77.

²²¹ Ali Çolak, *aynı makale*, s.285.

²²² Gülseren Eren, *aynı tez*, s.100.

verdiğinden dolayı uygulaması çok zor olan bu yöntemi Hz. Peygamber çok zorunlu olmadıkça uygun görmemiştir.²²³ Tarihi Hz. Peygamber (s.a.v)'den önceki devirlere dayanan dağlayarak tedavi hakkında İslam alimleri, dağlamanın tehlikeli olduğu durumlarda ve dağlamaktan başka yolla tedavinin mümkün olduğu durumlarda dağlamayı uygun görmemişlerdir.²²⁴

Ünlü İslam bilgini Zehravi, çok yaygın olarak kullanılan dağlama yöntemini baş ağrısı içinde uygulamıştır. Zehravi'nin dağlamayı iki türlü yaptığı bilinmektedir. Bunlardan aletler ile yapılan dağlama tekniğidir. Bu aletler altın, gümüş, bakır ve demir olurdu ve onlar ateşte kızdırılıp dağlama yapılacak bölgeye uygulanırdı. İkinci uygulaması da bazı yakıcı kimyasallarla elde ettiği karışımlarla yapılan dağlamaydı.²²⁵

EK- 4.Hasta'nın dağlama ile muayene edilmesi²²⁶

Büveyhiler döneminde hastalıklar teşhis edilirken idrar tetkiki ve nabız kontrolü gibi yöntemlere başvurmuşlardır. İlaç ile tedaviye önem vermişler; fakat cerrahiye de (göz cerrahisi dahil) başvurmuşlardır. Ameliyatlarda da anestezi kullanmışlardır.²²⁷

2.3. MÜZİKLE TEDAVİLER

İnsanların duygu ve düşüncelerini anlatmak için kullandığı müzik, aynı zamanda tedavi içinde kullanılmıştır. Eski medeniyetler insanları heyecanlandırmak, sakinleştirmek ve duygularını harekete geçirmek için müziği bir araç olarak görmüştür.²²⁸ Çeşitli topluluklar, müziğin hayata etkilerini keşfetmişler ve pek çok konuda müzikten faydalanmışlardır²²⁹ Hatta çoğu medeniyet, dini hissiyatların güçlenmesinde ve hastalıkların tedavisinde müzikten oldukça yararlanmışlardır.²³⁰

²²³ Ali Çolak, aynı makale, s.285.

²²⁴ aynı makale, s.286.

²²⁵ İbrahim Ceylan, *aynı eser*, s.23.

²²⁶ Bk. Ekler Tablosu, Ek-4,s.110.

²²⁷ Ahmet Güner, *Biyografilerle Adudi Hastanesi Tarihi, İslam Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2005,s.30.

²²⁸ Sezer Erer-Elif Atıcı, "Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler", *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 2010, s.29.

²²⁹ Özge Gençel, "Müzikle Tedavi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Ekim, 2006, c.XIV, S.2,s.699.

²³⁰ Pınar Somakçı, "Türklerde Müzikle Tedavi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.15, 2003/2, s.131.

İnsanların müziğe neden tepki verdiklerini anlayabilmek için müzikle tedavinin uygulanması gereklidir. Bu sırada hastanın müziklere karşı verdiği tepkiler incelenmelidir. Böylece hastanın vereceği tepkiler hastalığın teşhis ve tedavisine yardımcı olacaktır.²³¹

Müzikle tedavinin geçmişi çok eski dönemlere gitmektedir. Ve medeniyetlerin çoğu müzikle tedavi yöntemini kullanmışlardır. Anadolu'da varlık kuran çeşitli medeniyetler ile eski antik medeniyetler de müzikle tedaviyi yaygın olarak kullanmışlardır.²³² İnsanlar müziği, yaşama renk katan ve gönülleri eğlendiren bir araç olarak görmüş ve onu ruhsal rahatlama aracı olarak da kullanmışlardır. Müziğin insanı sakinleştirici ve huzur verici bir özelliği olduğuna inanmışlardır.²³³ İnsanlar, eski çağlardan beri hastalıkları tedavi etmek için türlü çareler aramışlardır. Bazı hastalıkların nedenlerini bulmuşlar ve her toplum tedaviyi kendi içerisinde farklı şekillerde uygulamıştır. Müzik de bu tedavi şekillerinden sadece birisidir. Geçmişten günümüze müzik, özellikle ruhi ve akli hastalıklarda kullanılmıştır. İnsanlar, psikolojik sıkıntılarını gidermek için müziği bir araç olarak görmüşlerdir.²³⁴

Özellikle müzik, son yıllarda “müzik terapi” adı ile tedavi şekilleri arasında sıkça kullanılır hale gelmiştir. Eski medeniyetlerin kendilerine göre uygulamaya koydukları müzikle tedavi artık günümüzde bilimsel bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Müzik insan ruhuna iyi gelmektedir. Bu sebeple Müziğin ruhi hastalıkların tedavilerinde kullanılması da gayet doğaldır.²³⁵

Müzikle tedavi ilkel topluluklardan bu yana Türk-İslam medeniyetlerinde özellikle Selçuklular ve Osmanlı medeniyetlerinde çok sık görülmüş.²³⁶ Dukak tarafında Şam'da yaptırılan Nureddin Hastanesi, Zengi atabeyi Nureddin tarafından yeniden restore edilerek kullanıma açılmıştır.²³⁷ Bu hastane günümüze kadar ulaşan en eski

²³¹ Özge Gençel, aynı makale, s.703.

²³² Aşkın Hatunoğlu, aynı makale, s.259.

²³³ Enver Şengül, *Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi Ve Edirne Sultan II.Bayezid Darüşşifası*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2008,s.11.

²³⁴ aynı tez, s.13-14.

²³⁵ aynı tez,s.14.

²³⁶ Ülkü Akkuş, “Müziğin İnsan Sağlığı Üzerindeki Yeri Ve Önemi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, 2007,s.103.

²³⁷ Sezer Erer- Elif Atıcı, aynı makale, s.30.

Selçuklu hastanesidir.²³⁸ Burada hekimlerin hastaları her sabah ziyaret ettiklerini, akıl hastalarının ise özel yollarla tedavi edildikleri bilinmektedir.²³⁹ Müzikle tedavinin uygulandığı bilinen bölümler kurulmuş ve bu bölümler akıl hastaları için ayrılmış bölümlerdir.²⁴⁰

Ayrıca Avrupa dünyası da müzikle tedaviden faydalanmıştır. Temelleri çok eski tarihlere dayanan bu müzikle tedavi yöntemi günümüzde de kullanılmaktadır. Cerrahi müdahaleler esnasında da kullanılan müzik daha çok ruhi hastalıklarda tedavi amacıyla kullanılmıştır ve günümüzde de bu şekilde kullanılmaya devam edilmektedir. Müziğin insan üzerindeki olumlu etkilerinden dolayı müzikten tedavi yöntemi olarak yararlanılmaktadır. Ancak müzik hiçbir zaman tek başına kullanılan bir yöntem olarak görülmemeli, tedaviye yardım eden bir unsur olarak düşünülmelidir.²⁴¹ Tabi müzikle tedavi diğer tedavi yöntemleriyle beraber uygulanırsa etkililiğinin daha fazla olacağı vurgulanmıştır.²⁴²

Ancak müzik her yerde, her zaman, tüm bireyler için aynı derecede uyarıcı olmayabilir. Bir müziksel uyarıcının uyarıcılık derecesi ortama, zamana ve kişiye göre değişebilir. Belli müziksel uyarıcıların, belli ortamlarda ve belirli bir zamanda belirli etkilerinin olduğu gözlenmiştir.²⁴³ İbn Sina'ya göre, seste hoşumuza giden veya gitmeyen şey onun aşırılığı ya da azlığı değil seslerin sözleri ya da kompozisyonudur. Bundan dolayı müzikle terapi yapılırken ortamın düzenlenmesi ve bireyin durumuna uygun müziğin seçilmiş olması gerekmektedir.²⁴⁴

Müzikle yapılan tedavi yöntemleri şöyledir:

1. Aktif Tedavi (Arşetipikal Hareketler): Bu tedavi yönteminin asıl amacı İnsaları ruhi, fiziki ve bedeni yönlerde rahatlatmaya çalışmaktır. Aktif tedavi, “Anadolu Yogası” diye de nitelendirilmiştir. Bu müzik tedavi yöntemi pentonik müzikle beraber yapılmaktadır. Bağışıklık sistemini güçlendirdiği

²³⁸Gönül Cantay, aynı makale, s.511.

²³⁹aynı makale, s.511.

²⁴⁰Sezer Erer- Elif Atıcı, aynı makale, s.30

²⁴¹Ülkü Akkuş, aynı makale, s.103.

²⁴²Fahri Sezer, Müzikle Terapinin Sınav Kaygısı, Öfke ve Psikolojik Belirtiler Üzerindeki Etkisi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum,2009,s.23.

²⁴³aynı tez, s.3.

²⁴⁴aynı tez, s.3-4.

düşünülmektedir. Hastalıkların meydana gelmesini önlediğine inanılmaktadır. Bu sebeple modern tıbbın ilgi alanı olmuştur²⁴⁵ Bu müzik türünün Türk Tarihi ve kültürü açısından da önemli bir yeri vardır.²⁴⁶

2. **Pasif Tedavi (İmaj Tedavi):** Bu tedavi şeklide sıkça başvurulan yöntemler arasındadır. Tedavi yere sırt üstü yatarak gerçekleştirilmektedir. Bu esnada insan zihninde herhangi bir sıkıntı ya da düşünce bulunmamalıdır. Bu sırada hastaların dinletilen su sesine odaklanmaları istenmektedir. Terapi yapılırken insanın neler hissettiği müzik terapistlerine aktarılmaktadır. Ve terapistler bunların nedenlerini araştırmaktadır.²⁴⁷ Bu tedavi şeklinde amaç, hastaları rahatlatmak ve kendilerine güvenlerini kazanmalarına yardımcı olmaktır.²⁴⁸
3. **Baksı Dansı:** Adını eski Türklerde hekimlere verilen “baksı” adından almıştır. Bu hekimler tedavi esnasında hastadan bilgi almak için transa geçtikleri dansa da “baksı dansı” adını vermişlerdir.²⁴⁹
4. **Çalgılarla Meşguliyet:** Bu yöntem daha çok motor sinir bozukluklarının tedavilerinde kullanılmaktadır. Hastaların bazen tek başlarına bazen grup eşliğinde çaldıkları çalgılar ile insanların güven duygularının artırılması hedeflenmiştir.²⁵⁰
5. **Ritm:** Bu tedavi biçimi ise kas ve eklem rahatsızlıklarında, denge problemleri gibi hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır.²⁵¹

²⁴⁵ Özge Gençel, aynı makale, s.703.

²⁴⁶ Rahmi Oruç Güvenç, “Eski Türklerde Müzik İle Tedavi”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.III, s.465.

²⁴⁷ Özge Gençel, aynı makale, s.704.

²⁴⁸ Rahmi Oruç Güvenç, aynı makale, s.466.

²⁴⁹ Özge Gençel, aynı makale, s.704.

²⁵⁰ aynı yer.

²⁵¹ aynı yer.

2.3.1. Doğu’da Müzikle Tedavi

Müzikle tedavinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır.²⁵² Eskiden insanlar hastalıklara kötü ruhların neden olduğunu düşünmüşlerdir. Bu kötü varlıkları sihirbaz hekimlerin kontrol altına alabileceğine inanmışlardır. Müzik de bu tedavi yöntemlerinin yapıldığı törenlerin önemli öğelerindendir.²⁵³ İlk çağlardan beri müzik bir tedavi aracı olarak kullanılmıştır. Türkler müziği İslamiyet’ten önce de kullanıyorlardı.²⁵⁴ Aslında İslam’ın ilk dönemlerinde müziğe karşı pek ilgi yoktu. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v) Ku’an-ı Kerim’in güzel okunmasını söylemiştir. Böylece müziğe karşı bakış açısı değişmiştir. Zamanla devlet adamları da müziğe ilgi gösterir olmuşlardır. Abbasiler döneminde ise müzik daha ileri seviyeye gelmiştir. Bu dönemlerde Farabi, müzik ve müzik hakkında bazı açıklamalar sunmuştur.²⁵⁵

Türk müzik tarihimize baktığımızda görüyoruz ki Türkler müzikle tedaviye önem vermiştir. Abdülhakim Baki bir araştırmasında “Uygur Türkleri’nin Şaman dinine inandıkları dönemde Şamanlar şarkılar söyleyerek ve dans ederek hastaları tedavi ettikleri törenler gerçekleştirirdi. Uygur Türkleri ölümlerini şarkı söyleyerek ve dans ederek uğurlarlardı” diye bahsetmiştir.²⁵⁶ IX. yüzyılın sonlarına doğru Tolunoğulları Şam ve Mısır dolaylarında bir Bimaristan açmışlardır. Ve burada müzik ile tedavi uygulanmıştır. Yine Selçuklularda müziğe ilgi duymuş ve ruhi hastalıklarla tedavi sırasında hastalarına müzik dinletmişlerdir.²⁵⁷

Türk İslam tarihinin önemli bilginlerinden İbni Sina’ da müziğin insan üzerindeki etkisini incelemiştir.²⁵⁸

“Tedavinin en iyi ve en etkili yollarından biri hastanın aklı ve ruhi güçlerini artırmak, ona hastalıkla daha iyi mücadele için cesaret

²⁵²İşıl Birkan, “Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi Ve Uygulamaları”, *Ankara Akupunktur Ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi*, 2014,s.37.

²⁵³Özge Gençel, aynı makale, s.698.

²⁵⁴Sezer Erer-Elif Atıcı, aynı makale, s.30.

²⁵⁵Süleyman Sırrı Güner, “Müziğin Tedavideki Yeri ve Şekli, Karadeniz Araştırmaları”, S.12, 2007, s.102.

²⁵⁶Özge Gençel, aynı makale, s.698.

²⁵⁷Kadir Güler, “Germiyan Şiirinde Müzik ve Terapi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Akademik Müzik Araştırmaları Dergisi*, c.II, S. 4, Haziran 2016,s.30.

²⁵⁸Enver Şengül, aynı tez, s.44.

vermek, hastanın çevresini sevimli hale getirmek, ona en iyi musikiyi dinletmek ve onu sevdiği insanlarla bir araya getirmektir.” demiştir. Böylece müziğin tedavideki önemini vurgulamıştır.²⁵⁹

Ünlü İslam hekimi İbn Sina, musikiyi Farabi’den öğrenerek tıp alanında kullandığını belirtmiştir.²⁶⁰ Daha öncelerden başlayan müzik tedavi yöntemi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de devam etmiştir.²⁶¹ Osmanlı devletinde müzik eşliğinde yapılan tekke ritüelleri aslında insanları, psikolojik ve sosyal anlamlarda tedavi etmek için uygulanmıştır. Yine Osmanlı döneminde yapılan danslar ve kullanılan aletler müzikle tedavinin toplumla kaynaştığını gösterir.²⁶²

Türkler’in müzikle tedavi ile tanışmaları yaklaşık 6 bin yıllık bir geçmişe dayanmaktadır. Ve yine ciddi anlamda ilk müzikle tedavi çalışmaları Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde görülmektedir.²⁶³ Osmanlı devleti hem kendinden önceki Türk devletlerinin hem de İslam medeniyetinin mirasçısı durumundaydı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, müzikle tedavi konusunda da kendisinden önceki bilgi birikimlerini kullanmıştır. Selçuklular döneminde uygulanan müzikle tedavi yönteminin tarihi ise hiçbir dönemde görülmediği kadar sistematik ve ciddi bir hale getirmiştir.²⁶⁴ Selçuklu devleti ve Osmanlı devleti akıl hastalarının tedavilerinde müziği kullanmışlardı ve bunu uygulayabilmek içinde darüşşifalar inşaa etmişlerdir.²⁶⁵ Osmanlılar Dünya’da müzik ile tedavinin uygulandığı ilk akıl hastanesini 1308-1309 yılları arasında yaptırmışlardır.²⁶⁶

Haftanın belli günlerinde ve saatlerinde bimarhanelerde Mehter-i Hakani konserler verirdi. Bundan başka bimarhanelerin ayrıca musiki takımları da vardı. Diğer

²⁵⁹Levent Öztürk- Halil Erseven- M. Fadıl Atik, *Türklerde Müzikle Tedavinin Tarihçesi, Makamdan Şifaya*, İstanbul, 2015,s.13.

²⁶⁰Fahri Sezer, aynı tez, s.17.

²⁶¹Suat Karahan, “Tarihsel Süreç İçerisinde Türklerde Müzikle Terapi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzik Anasanat Dalı, İstanbul, 2006.s.19.

²⁶²Kadir Güler, aynı makale, s.30

²⁶³Özge Gençel, aynı makale, s.699.

²⁶⁴Süleyman Sırrı Güner, aynı makale, s.104.

²⁶⁵Sezer Erer-Elif Atıcı, aynı makale, s.30.

²⁶⁶Esra Akin, Mekanik Ventilator Desteğinde Olan Hastalarda Müzik Terapinin Anksiyetenin Fizyolojik Belirtilerine Etkisi, Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir,2007.s.29.

aletlerin yanında ney, keman, musikar (bir sıra düdüklerden oluşan çalgı), tanbur, def gibi birçok müzik aleti ve ses sanatçıları bulunuyordu.²⁶⁷

İslami dönemde (Karahanlı, Gazneli, Büyük Seçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlılar'da), müzik, melodi, ritim ve dans Türk kültür sisteminde önemli bir yer tutuyordu. Zaten müziğin, dini duyguları yoğunlaştıran ve maneviyatı güçlendiren özelliğe sahip olmasından dolayı, dini merasimler ve hastaların tedavisinde kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu dönemde kopuz, bağlama, ney, rebab, çeng, kudüm, halile, mahzar, santur, nüzhe, mengni, ud gibi müzik enstrümanları kullanılmıştır.²⁶⁸

Özellikle Selçuklular ve Osmanlılar döneminde kurulan hastanelerde, darüşşifalarda, medreselerde, şifahaneler de müzikle tedaviyi geliştirerek sürdürmüşlerdir. Buralarda tabipler, cerrahlar, eczacılar hanendeler, sazandeler, aşçılar, vb. elemanlar görevlendirilmişlerdir. Osmanlılar saz ve makamların ruha gıda verdiği düşüncesiyle akıl ve ruh hastalıklarının tedavisinde tıpla müziği birleştirerek uygulamıştır. Darüşşifalarda hem ruhsal hastalara hem de fiziksel hastalara ilaçların yanında su ve müzik sesiyle tedavi yapılmıştır.²⁶⁹

2.3.2. Batıda Müzikle Tedavi

Eski çağlarda, müzik bazı toplumlar tarafından Tanrı'nın armağanı olarak görülmüştür. Ancak bununla birlikte müziği şeytani olarak kabul eden toplumlar bulunmaktadır. Bu sebeple hastaları engisizyon mahkemeleri esnasında yakan din adamları da görülmüştür. Zamanla müzik, ruhu bir tedavi eden araç olarak kullanılmıştır. Nitekim Protestanlığın kurucusu olan Luther de müzisyendir. Luther de müziği Tanrı'nın insanlara verdiği bir hediye olarak görmüştür.²⁷⁰ Müziği bir tedavi aracı olarak görüyordu. Şeytanın ise müzikten nefret ettiğini söylüyordu. Orta Çağ Avrupa'sında müziğin insanlara günah işletmek için verildiğine inanan din adamları bulunuyordu. Bu anlayıştan ötürü Orta Çağ Avrupa'sında akıl hastaları zincirlere

²⁶⁷Osman Şevki, (Sad. İter Uzel), *aynı eser*, s.140.

²⁶⁸Süleyman Sırrı Güner, aynı makale, s.107-108.

²⁶⁹aynı makale, s.106.

²⁷⁰Işıl Birkan, aynı makale, s.38

bağlanmakta ve şeytanla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle diri diri yakılmaktaydı. Daha sonraki yıllarda ayinlerde müziğin kullanılmasını sağladılar. Her dönemde olduğu gibi, Hristiyan mistikleri de müziği seviyor ve müziği tedavi amaçlı kullanıyordu.²⁷¹

Müzikle terapi batıda XVII. yüzyılda uygulanmaya başlamıştır. İngiltere’de ve Fransa’da hastanelerde müzik odaları oluşturulmaya başlanmıştır. Orta Çağ Avrupa’sında bazı hastalar engizisyon mahkemelerinde büyük cezalara çarptırılırken İslam dünyası uzun yıllardır müziği tedavi metodu olarak uyguluyordu.²⁷²

2.4. BİTKİSEL TEDAVİLER

İlk çağlardan beri bazı bitkiler hastalıkların tedavisinde, hastalıklardan kurtulmak için kullanılıyordu. Bitkisel ilaçlar ya birkaç bitkinin bir arada çeşitli usullerle terkininin yapılmasıyla hazırlanıyor ya da bir tek bitki, çeşitli usullerle tedavi veya koruyucu maksatla kullanılabilirdi.²⁷³ İnsanoğlu, hastalıkların tedavisinde farklı bitki çeşitlerinden faydalanmıştır. Bu bitkilerden çeşitli işlemler sonucu yağlar, reçineler, kuru tozlar gibi ürünler elde etmişlerdir. Bu ürünleri tedavide de kullanmışlardır.²⁷⁴

Arkeolojik kanıtlar, şifalı bitkilerin kullanımının yaklaşık 60 bin yıl öncesine, yani Paleolitik döneme kadar uzandığını göstermektedir. Bazı kültürler (örneğin Afrika ve Kızılderili gibi) bitkileri şifa ritüellerinde kullanırken, diğer bazı kültürler (Ayurveda ve Geleneksel Çin Tıbbı gibi) bitkisel tedavilerin kullanıldığı geleneksel tıp sistemlerini geliştirmiştir. Araştırmalar, dünyanın farklı bölgelerinde aynı amaç için benzer pek çok bitkinin kullanıldığını göstermektedir.²⁷⁵

²⁷¹Fahri Sezer, aynı tez, s.15.

²⁷²Kadir Güler, aynı makale, s.29.

²⁷³Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.86.

²⁷⁴Mehmet Barlas Uzun- Gizem Aykaç- Gülbin Özçelikay, “Bitkisel Ürünlerin Yanlış Kullanımı ve Zararları”, *Lokman Hekim Dergisi*, c.IV. S.3, Eylül-Ekim 2014, s. 1.

²⁷⁵aynı makale, s.2.

İlkçağlardan kalan kalıntılara göre insanlar sağlık sorunlarını gidermek ve yiyecek elde etmek için bitkilerden çokça yararlanmışlardır. Bu bilgiler deneme-yanılma yolları ile oluşturulmuş kullanım şekilleri ile günümüze aktarılmıştır.²⁷⁶

Kuzey Irak'ta 1957 yılında yapılan bir kazıda Neandertal adamı kalıntıları, bitki ve insan ilişkilerini ortaya koyan ilk kaynak olarak kabul edilir. Bir Şaman'a ait olduğu düşünülen bu mezarda değişik bitki kalıntılarının bulunduğu görülmüştür. Bu bitkilerin isimleri ise şöyledir; Peygamber çiçeği, kanarya otu, mor sümbül, gül hatmi gibi. Ölü gömme geleneklerine göre ölen kişinin tekrar hayata döndüğünde bu bitkileri kullanacağı düşünülmüştür. Bu bitkiler bu sebeple mezarlara konulmuştur. Bu bitki türleri günümüzde de hala tıbbi alanlarda kullanılmaktadırlar.²⁷⁷

İlk çağlardan beri eski uygarlıkların bitkisel droglarla tedavi uyguladığı görülmektedir. Bilindiği gibi İslam tababetinde bitkisel droglarla tedaviye büyük önem veriliyordu. Biruni'nin şifalı otlar üzerine yazdığı Kitabü's-Şaydene İslam dünyasında bu konuda yazılan kitaplar arasında en ayrıntılısı ve en önemlisidir.²⁷⁸ Bitkilerden, içilmek üzere şuruplar, sürünmek için merhemler, tatbik için yakılar yapıldığı, suyun içinde yıkanılmak ve tütsülenmek suretiyle türlü türlü hastalıklarda faydalanıldığı belirtilmektedir.²⁷⁹

Hz. Peygamber (s.av), Arapların kullandığı tedavi usullerini olduğu gibi kabul etmemiştir. Bademcik hastalığına yakalanmış çocukların boğazlarındaki şişliklerin elle sıkılmasını hoş karşılamamış ve bu hastalık için darı denilen bir bitkiyi tavsiye etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber, içki katılan ilaçların kullanılmasına müsaade etmemiş; bir kaç

²⁷⁶Kamil Kasabalı, "Bitkisel İlaçların Geçmişi 60 Bin Yıl Önceye Kadar Uzanır", Ankara Akupunktur, 2015, 3(1), s.29.

²⁷⁷aynı makale, s.29-30.

²⁷⁸Rengin Dramur, "Ebu Reyhan Biruni'nin Kitab-ı Saydele Fi't -Tıbbı'nda Bazı Droglarla Tedavi", Ulularası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.42, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 1, s.334.

²⁷⁹aynı makale, s.338.

çeşit bitkinin karışımıyla elde edilen ilaçları kullanmaktan hoşlanmadığını da açıkça ifade etmiştir.²⁸⁰

Tedavi usulüyle kullanılan bitkilerin en bilinenleri şöyledir:

Sarımsak: Eski çağlardan beri bilinen bitkisel bir drogdur. Özellikle Orta Çağ'da salgın hastalıklar ile mücadele de kullanılmıştır.²⁸¹ Sarımsak geleneksel bir tedavi yöntemi olarak bilinmektedir. Uzak doğu başta olmak üzere dünyanın her yerinde sıkça kullanılır.²⁸² Antiseptik özelliği bulunan sarımsak, idrar söktürücü, safra salgınlarını artırıcı, iştah açıcı, tansiyon ve kolesterol düşürücü ve bağışıklık sistemini güçlendirici özellikleri ile bilinir.²⁸³ Orta Çağ'da salgın hastalıkların tedavisinde kullanılan sarımsağı hekimler bulaşıcı hastalıklardan korunmak için kullanırlardı. Hekimler tedavi sırasında yüzlerine taktıkları maskeleri sarımsağın suyu ile ıslatarak kullanırlardı.²⁸⁴

Karabaş Otu Suyu: Yalancı lavanta, gargan, keşiş otu diye de anılmaktadır. Sara ve beyin hastalıklarında, egzama ve kolera gibi hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Ağrı kesici özelliği vardır. Özellikle Osmanlı döneminde kullanılmış önemli bir bitkidir.²⁸⁵

Boza: Arpa, buğday, pirinç, bulgur ve bayat ekmekten yapılan bozanın tarihi 8 bin, 9 bin yıl önceye gider. Tarihi dönemlerde kolera için tedavi aracı olarak kullanılmış.²⁸⁶

Afyon: Bitkinin taze kapsüllerinin çizilmesi ve çıkan usarenin kurutulmasından elde edilen bir bitki drogdur.²⁸⁷ Haşhaştan elde edilen bir bitki olan afyon, ağrı kesici,

²⁸⁰ Ayhan Tekineş, aynı makale, s.65.

²⁸¹ Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.86.

²⁸² Erol Ayaz - Hüseyin Can Alpsoy, "Sarımsak (*Allium sativum*) ve Geleneksel Tedavide Kullanımı", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 31 (2), 2007, s.145.

²⁸³ Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.86.

²⁸⁴ Erol Ayaz - Hüseyin Can Alpsoy, aynı makale, s.146.

²⁸⁵ Orhan Kılıç, *aynı eser*, s.87.

²⁸⁶ aynı eser, s.87-88.

²⁸⁷ Esin Kahya,-Sevgi Şar- Kenan Süveren, "İbn Sina'daki Böbrek Hastalıklarından Böbrek Yaraları Konusundaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, s.245.

uyku verici, kabız, öksürük kesici, spazm giderici özelliklere sahiptir.²⁸⁸ Afyon, Mezopotamya ve Küçük Asya’da karın ağrıları ve öksürük için kullanılırdı. İslam devletlerinde ise daha çok tedavide uyuşturucu şeklinde kullanılırdı.²⁸⁹

İbn Sina’da Kanun eserinde afyonun yararlarında ve zararlarından bahseder. Göz ve kulak ağrısında, diş ve burun hastalıklarında afyonun kullanımından bahsetmiştir. Yine İbn Sina afyonun yararlarının yanında zehirlenmelerinden ve afyon zehirlenmelerine karşı alınacak tedbirlerden de bahsetmiştir. Alınacak tedbirlerden kitabında, şöyle bahseder: “Afyon içene sirkencübin (adasoğanı oxymeli, sirkeli adasoğanı preparatı), bal suyu, şarap içirilip, sıcak şeyler giydirilir” diyerek alınacak tedbirleri de belirtmiştir.²⁹⁰

Aftimun (cin saçı) hummad el-arnab: Kimyon’un Latin türüdür. Parazit bir bitki türüdür. Kekik ve benzerleri üzerinde yetişir, dalları, çiçekleri ve kekik kokulu kırmızı çekirdekleri eczacılıkta kullanılır. Kasılma, sara ve melankoliye faydalı olduğu bilinir.²⁹¹

Gül: Tıp kitapları gülü ilaç olarak değerlendirmiştir. Gül’ün, ağız yanmasına, ishale, sindirim bozukluklarına, bayılmalara, yüksek ateşe, cilt hastalıkları vs. rahatsızlıklara iyi geldiği düşünülmüştür. Yine alternatif tıp kitapları da gülün hastalıklar için kullanılabileceği göstermiştir.²⁹²

Dioscorides’in “Materia Medica”sında Gülün tedavideki yerini incelenmiş. Gülü zeytinyağı ve şarap içinde bekleterek ilaç hazırlandığından bahsetmiştir. Ve kurutulmuş güllerin de kokusundan faydalandığını belirtmiştir. Büyük hekim el-Kindi de Akrabadin

²⁸⁸ Ayşegül Demirhan, “İbn Sina ve Afyon Hakkındaki Fikirleri”, I.Uluslararası İbn Sina Sempozyumu. 17-20 Ağustos 1983, Ankara Başbakanlık Basımevi Toplantı Bildirileri Dizisi, s.368.

²⁸⁹ Mustafa Baktır, “Afyon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.I,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1988,s.442.

²⁹⁰ Ayşegül Demirhan, “İbn Sina... s.369.

²⁹¹ Rengin Dramur, aynı makale, s.340-341.

²⁹² Ömer Özkan, “Bir Tedavi Bitkisi Olarak Gül’ün Divan Şiirindeki Görünümleri”, Afyonkarahisar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, s.32.

kitabında gülden bahsetmiştir. Gülün özellikle mide ağrıları ve ağız hastalıkları için iyi geldiğini söylemiştir.²⁹³

Ardıç: Eski devirlerde tedavi aracı olarak kullanılan ardıç, Orta Çağda her derde deva olarak görülürdü. Saç ve cilt bakımı sorunlarına da iyi geldiği düşünülmektedir. Ardıç tıp ve kozmetik sanayisinde, cilt hastalıklarında kullanılır. Antiseptik özelliği ile bilinir.²⁹⁴

Bal: Tıp tarihi açısından önemli olan bitkisel ilaçlar arasında bal da bulunmaktadır. Halk hekimliğinde ve pek çok halk ilacında balın şifa verici gücüne inanılır. İnsan kadar eski olan tıbbi düşünce nedeniyle ilaç olarak kullanılan en eski maddeler arasında bal da vardır.²⁹⁵

Bal, Türkistan'daki Türk halk tababetinin sevilen ilaçlarından biridir. Ayrıca büyük hekim İbn Sina, eserinde bal hakkında bilgiler vermiştir. Bal ile yapılan pek çok ilaç bileşimi vererek bunların da hangi hastalıklarda etkili olduğunu belirtmiştir. Ayva, armut ve tarçının bal ile birlikte belli zamanlarda yenmesini tavsiye etmiştir. Mide şişkinlikleri ve iştahsızlık için anason, hardal, ceviz, kekik, nane ve balın yenmesini söylemiştir. Nezle için ise helva, badem, bal ve çam fıstığı önerir. Bal ve tereyağ karıştırılarak yenirse güç verir. Zatürrie içinde balı tavsiye etmiştir.²⁹⁶

Kına: Halk arasında gelenek, görenek ve inançları ile önemli bir yere sahip olan kına tıp folklorunda da aynı öneme sahiptir. Dioscoridesm (M.S.1.yy.) kınanın etkilerinden bahsederek, lapasının ağrı ve şişlikleri yok edeceğini, sirke ile ezilip alına sürüldüğünde baş ağrısını geçireceğini, yapraklarının ağızda çiğnenmesi halinde ağız yaralarını iyileştireceğini belirtmiştir. İbn Sina da ilaç olarak kınayı bileşimlerinde kullanarak şifasından bahsetmiştir. Türk-İslam hekimleri kınayı yalnız kozmetik madde

²⁹³ Ayten Altıntaş, Tıbbi Bitki Araştırmalarında Kaynak Olarak Eski Tıp: "Kokulu Gül" Örneği", Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran, 2010, s.80-81.

²⁹⁴ İbrahim Tümen, "Tıbbi Bitkilerin Ekonomik Değeri : "Ardıç" Örneği", Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran, 2010,s.126.

²⁹⁵ Müjgan Üçer, "İbn Sina'nın Al- Kanun Fi't- Tıbbi'ndeki Bal ve Kına ile yapılan İlaçlar", Uluslar arası İbn Sina Sempozyumu, s.323.

²⁹⁶ aynı makale, s.324-325.

olarak değil de ilaç olarak da kullanmışlardır. İbn Sina, büyük eseri el- Kanun fi't-Tıbb adlı eserinde ishal ve kusma için bazı formüller vermiştir. Ayva, mersin yaprağı, mercimek, sandal, hindibağ tohumu, narçiçeği, arpa unu, mazi, kına, sirke ve su içinde kaynatılarak vücudun oğulmasını ve lapasının karın üzerine konulmasını söylemiştir.²⁹⁷

²⁹⁷Mjgan er, aynı makale, s.330.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HEKİMLER

3.ÜNLÜ HEKİMLER

Hastaları tedavi eden, şifa veren anlamına gelen hekim sözcüğü, Arapça, bilen, bilge kişi, filozof anlamına gelen “Hakim” kelimesinden gelir. Tarihte acı çeken; ağrılar içinde kıvranan insana ilk yardım elini uzatan kişi ile başlayan hekimlik; günümüz hekimine gelinceye kadar değişik kimliklerden geçmiştir. Kendi kendini tedavi etmeye çalışan ilk insan üşüdüğü zaman güneşe çıkmış, ateşlendiği zaman nehirlere girerek kendini tedavi etmeye çalışmış.²⁹⁸

Henüz İslamiyet ile tanışmamış olan topluluklar, putlara inanırlar onlardan şifa, sihir ve büyüden medet umarlardı. İslamiyet’ten önce İlkel toplumlar hastalıkları kovan sihirbaz hekimlere inanmışlardır. Bu toplulukların İslamiyet’i tanınmasından sonra dini, sosyal, ahlaki birçok şeyin değişmesiyle beraber hekimlik anlayışı da değişmiştir. Çağlar ilerledikçe hekimlikte kendi kişiliğini oluşturmaya başlıyordu. Doktor ünvanı ise ilk defa Orta Çağ’da ortaya çıktı ve hekimler yine ilk defa bu dönemde hekimlik yapabilmeleri için sınava tabi tutuldular.²⁹⁹

İslamiyet’in Türkler tarafından kabul edilmesiyle hekim kimliğinde değişmeler görülmüş. İslamiyet sihir ve büyüü reddetmişti. İslamiyet’ten sonra hekimler sihir ve büyü ile tedaviyi bırakmış hastalıkları sadece ilaçlarla tedavi etmeye başlamışlardır. Hekimler hekimliğin dışında başka ilim dallarıyla da ilgilenmişlerdir. Tedavide gözlem ve deneye önem vermişlerdir.³⁰⁰

İslam Medeniyeti’nde hekimlere, tıbbı verilen önem gibi değer verilmiştir. Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v) manevi hekim olarak görülmüştür. Hz.

²⁹⁸Nilüfer Gökçe, “Tarih Öncesi Dönemden Günümüze Hekim ve Hekimlik”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 17(2), 2000,s.117.

²⁹⁹aynı makale, s.119.

³⁰⁰aynı makake, s.121.

Muhammed (s.a.v) için “tabib el-kulub” yani ruhları ve dünyaları kararmışlara gönül aydınlığı, hayat ve ebedi kurtuluş getiren anlamında “kalplerin hekimi” denmiştir.³⁰¹

XII. yüzyıla kadar tecrübelerle dayalı ilerleyen İslam tıbbı bir bilim halini almıştır. Tercüme hareketlerinin ardından var olan bu bilgi birikimlerine İslam tıp alimlerinin kendi tecrübelerinden ve uygulamalarından elde edilen yeni bilgilerin eklenmesiyle tıp altın çağını yaşamıştır. İslam inancının etkisiyle bu dönemde hekim, Şafi olan Allah’ın şifa verme eylemini gerçekleştirmesine vesile olan kişi olarak gösterilmiştir.³⁰²

Orta Çağ, hem Avrupa hem de İslam dünyası için salgın hastalıkların yoğun bir şekilde yaşandığı bir dönem olmuştur. Kuraklık ve kıtlıklar baş göstermiş. Veba ve cüzzam gibi ciddi kayıplar yaşatan hastalıklar baş göstermiştir. Hekimler bunlara çareler aramaya çalışmışlardır. Hastalıklarla mücadele edilen dönemde Müslüman hekimler cerrahi alanda el-mürkid (uyutan) denilen sıvı maddeye batırdıkları bir sünger hastanın burun ve ağzına tutarak ilk anesteziyi uygulamışlardır.³⁰³

Tıp eğitiminde belirli bir sistem oturtan Abbasi halifeleri döneminde bugün ki şekliyle bir teze benzeyen eser tıp eğitimini tamamlayan öğrenciler tarafından yazılırdı. Eserin kabul edilmesi halinde diplomasını alan öğrenci, hekimlik andını ederek mesleğine başlardı. 931 yılında bir hasta hekimin yanlış tedavisi sonucu ölmüştü. Dönemin halifesi bu sebepten artık hekimlerin sınava tabi tutulmasını emretmiş ve imtihana tabi tutulduktan sonra şehadetname alamayanların meslekten men edilmesini söylemiştir.³⁰⁴ Bağdat’ta saray hekimleri dışındaki 860 hekimin dahil edildiği sınavda 160 kişi başarısız olmuştur. Hekimlerin denetlenmesi zaman içinde “Hısbe dairesi” ne bırakılmıştır. Bu daire, genel ahlaki durumlarla ilgileniyordu.³⁰⁵

Osmanlı devleti de hekimlik üzerinde önemle durmuştur. Çünkü yeni kurulan orduya, gittikçe büyüyen memlekete sağlık hizmetleri gerekiyordu. Türk bilginleri de tıp için gereken bilgileri güvenilir kaynaklardan elde etmeye çalışıyorlardı. Türkler,

³⁰¹Rukiye Çelik- Ramazan Erdem, “Hekimin Değişen Kimliği Çerçevesinde Sağlık Kültürleşmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi, *Vizyoner Dergisi*, 2016, c.VII, S.16,s.64.

³⁰²aynı makale, s.65.

³⁰³Taner Yıldırım- Ahmet Altungök, aynı makale, s.274.

³⁰⁴aynı makale, s.275.

³⁰⁵Erdem Aydın, *aynı eser*, s.150

tercüme ettikleri tıp kitapları ile kalmıyor, farklı ülkelere seyahatler ediyor ve tıbbi araştırmalarda bulunuyorlardı.³⁰⁶ Osmanlı devleti hekimlerin görevlendirilmesinde de dikkatli davranıyordu. Darüşşifa başhekimleri saray tarafından atanırlardı ve yönetim sıkıca takip ederdi.³⁰⁷

Hekimlik mesleği doğrudan insan hayatı ve sağlığı ile alakalı olduğu için diğer meslekler arasında da özel bir yere sahiptir. Bu yüzden de hekimlik, farklı bir özen ve özgüven gerektirmektedir. Hekim andları da hekimliğin değerlerini eski zamanlardan beri en öz halinde bulduğumuz yazılı kaynaklardır. Hekim andları hekimler ile toplum arasındaki ilişkinin sınırlarını belirler. Bilinen ilk yazılı hekim andı ise Eski Mısır’da yaşamış olan hekim, Imhotep’e (M.Ö. 3000) aittir. Günümüze Antik Yunanca olarak ulaşan Hipokrat yemini olarak bilinen and metninin gerçek yazarı ve yazım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. M.Ö. IV. yüzyılda Yunanlı Hekim Hipokrat tarafından yazıldığı genel kabul görmektedir.³⁰⁸

Türk kadınlarının sağlık alanında üstlendiği görevlerin geleneği ise çok eskidir. İslam öncesi Türk kültüründeki kadın şamanlar “kam katun” olarak bilinirdi. Kam katunların en güçlü şamanlar olduğu düşünülüyordu. İslamiyet’ten sonra bir yandan eski geleneklerini devam ettiren Türkler diğer yandan da İslam örf ve adetlerini örnek almaya ve İslamiyet’e uygun yaşamaya çalışıyordu. İslamiyet döneminde savaşlarda kadınların yaralı askerlere baktığına ve onları tedavi ettiğine dair çeşitli rivayetler söylenmektedir. Örnek verecek olursak, Ümmü Atiyye, Ümmü binti Kays el-Gıfariyye, Küaybe binti Sa’d el-Eslemiyye savaş esnasında yaralıları tedavi ettiği söylenen kadınlardan bir kaçıdır. Benü Evd kabilesinden tabibe Zeynep ise en ünlülerindendir.³⁰⁹

Osmanlı Dönemi’nde ise Tabibe ya da hekime olarak adlandırılan kadın hekimler daha çok kabile olarak ifade edilen ebeden görevi bakımından zaman zaman ayırt edilmiştir.³¹⁰ Ülkemizde kadınlar tıp eğitimine 1915 ‘te yükseköğrenim görmelerine izin

³⁰⁶Osman Şevki, *aynı eser*, s.24.

³⁰⁷Erdem Aydın, *aynı eser*, s.195.

³⁰⁸Önder İlgili- Serap Şahinoğlu- Ahmet Acıduman- Kemal Tuzcu, “İslam Dünyasında Hekim Andı Uygulaması ve Hipokrat Andı’nın İzleri (İslam Dünyasında Hekim Andı)” , *Lokman Hekim Dergisi*, 2016;6(3), s.137.

³⁰⁹Nil Sarı, “Osmanlı Sağlık Hayatında Kadın”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, c.8,s.543.

³¹⁰aynı makale, s.544.

verilmesiyle dahil olmuşlardır. Ancak hekimlik yapmalarına 1917’de sakıncası olmadığı görüşüyle karar verilmiştir. Dr.Safiye Ali ise bu kararın ardından İstanbul’da hekimlik yapan ilk kadındır.³¹¹

3.1. Ebü’l- Ferec İbnü’t-Tayyib (435/1043-1044):

Adudi Hastanesinde görev yapmış hekimler arasında en önemlisi olduğu söylenmektedir. Adudi Hastanesinin gelişmesinde katkısı olduğu bilinmektedir. Hatta Adudi hastanesi tarihinde İbnü’t-Tayyib Döneminden bahsedilmektedir. Hekimlik- tıp, felsefi ilimler ve bunların dışında Hristiyan ilahiyatıyla ilgilenmiştir.³¹² Öğrencileri onun Adudi Hastanesinde eğitim görüp orada görev yaptığını belirtmişlerdir. İbnü’t-Tayyib’in öğrencileri arasında İbn Sina’nında bulunduğu kayıtlarda görülmektedir.³¹³

3.2.Cebrail İbn Buhtîşu

Babasıyla beraber Bağdat’ta bulunmuş ve meşhur vezir ailesi Bermekilerden Ca’fer İbn Yahya’nın hizmetine babası tarafından verilmiş ve bu ailenin özel tabipliğini yapmıştır.³¹⁴ Harun Reşid’in cariyesinin tedavisini yapmış ve saray tabipleri arasına alınmıştır. Halife Me’mun için yazdığı bir diyet kitabı vardır. “Risale ile’l- Me’mun fi’l-mat’am ve’l –meşreb” adıyla bilinen bu makale, düzenli yemek ve içmek ile ilgili bir diyet listesi içerir. Bunun yanında göz hastalıkları ile ilgili yazdığı “Makale fi’l-‘ayn”, el-Muhtasar fi’l- tıb adlı eserleri vardır.³¹⁵ .

Tıp ilmi ile psikolojik durumlar ve aşkın bir hastalık olduğu anlamına gelen “Vucubü’n- nazar’ale’t-tabib fi’l-ahdasi’n- nefsiyye adında bir eseri vardır.³¹⁶

³¹¹Hafize Öztürk Özmen, “Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık ve Tıbbın Değerleri”, *Lokman Hekim Journal*, 2011;1(2),s.25.

³¹²Ahmet Güner, *aynı eser*, s.77-78.

³¹³*aynı eser*, s.82.

³¹⁴Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.100.

³¹⁵*aynı eser*, s.101-102.

³¹⁶*aynı eser*, s.103.

Aslen Humuslu bir aileden gelen Cebrail İbn Buhtîşu, Halep'te dünyaya gelmiştir. Tıp alanı dışında birçok alanla meşgul olmuştur. 1557'de yerleştiği İstanbul'da vefat etmiştir. El-'ikdü'l-yemani fi halli Zic-i İlhani eserlerinden biridir.³¹⁷

3.3.İbnü's-Saati, Fahreddin (ö.618/1221):

Dımaşk'ta doğmuştur. Horasanlı bir aileye mensuptur. Babası saat yapımı ve onarımı ile ilgilendiği için İbnü's-Saati lakabıyla tanınmıştır. Eyyübi Hanedanı'nın oğlu el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın hem özel vezirliğini hem de özel hekimliğini yapmıştır. Tıp geleneklerine bağlı olan bir hekimdir. İbn Sina'nın el-Kanun Fi't-tıbb adlı eseri için bir haşiye, Kitabü'l- Külenc'i için de bir tekmile yazmış olduğu biliniyor.³¹⁸

3.4.Huneyn İbn Ishak (810-877):

Ebu Zeyd Huneyn İbn Ishak el-Abadi (el-İbadi) aslen Arab olan ve Hristiyanlığı kabul etmiş Tenuh kabilesi Abad(İbad) koluna mensup bir edip, astronomi bilgini, eczacı ve tabiptir. Hire'de bir eczacı dükkanına sahip bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen Huneyn İbn Ishak tıp ilmine ilk merakı babasının dükkanında başlamış ve iyi bir eğitim almıştır.³¹⁹ Huneyn'in en çok tanınan eseri Kitabü'l Tiryak'tır.³²⁰

3.5.İbn Tufeyl (ö.581/1185):

Endülüslü filozof aynı zamanda hekimdir.³²¹ Mesleğini Gırnata'da yapan İbn Tufeyl iyi bir tabip ve cerrah olarak yetiştirilmiştir. Bir dönem saray baştabipliği de yapmıştır.³²²

³¹⁷Salim Aydüz, "İbnü'n-Nakib el-Halebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000,s.164.

³¹⁸Mahmut Kaya, "İbnü's-Saati, Fahreddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000,.s.190.

³¹⁹Ahmet Ağırakça, *aynı eser*,109.

³²⁰aynı eser, s.116-118-119.

³²¹İlhan Kutluer, "İbn Tufeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XX, Türkiye Diyanet Vakfı.1999,s.418.

³²²aynı madde, s.419

3.6.İbnü's-Suri (ö.639/1242):

Botanik alanında yaptığı araştırmalarıyla bilinmektedir. Dimyat önlerinde Haçlılarla yapılan savaşlara katılarak yaralıların tedavisine yardımcı olmuştur.³²³ Bir ressamla beraber Lübnan, Filistin ve Şam bölgelerinde ilaç yapımında kullanılan bitkileri kök, gövde, yaprak, çiçek toplamak amacıyla gezmiştir. Her bitki için gelişme, olgunlaşma ve kuruma evrelerini içeren renkli resimler çizdirmiş ve İslam bilim tarihindeki ilk tıbbi bitkileri görsel yolla tanıtan ansiklopedisini meydana getirmiştir.³²⁴

Ünlü hekim İbn Ebu Usaybia, İbnü's-Suri için "ilim yolunda Allah'tan sona müşdidim" demiştir. Göz hastalıkları ile ilgili Tezkiretü'l-kehhalin, zehirlenmelere karşı panzehirler üzerine olan Edviyetü'l-tiryakı'l-kebir, yine Te'alik ve feva'id ve vaşaya tıbbiye adlı eseri de tıbbi bilgiler ve hekim ahlakıyla ilgili bilgiler içeren kitaplarını İslam tıp dünyasına kazandırmıştır.³²⁵

3.7.İbnü's-Süveydi (ö.690/1292):

Kendisi hekim olan Süveydi aynı zamanda tabiat alimi, düşünür ve şairdir.³²⁶ Döneminin ünlü bir botanikçisi olarak kabul edilen İbnü'l- Baytar'dan eczacılık dersleri almıştır.³²⁷ Dımaşk'ta Nureddin Zengi'nin yaptırmış olduğu hastanelerde hekimlik yapmıştır. Hayatının sonlarına doğru ise tıpta bir otorite sahibi olmayı başarmıştı. İslam dünyasına kazandırdığı önemli eserinin adı ise et-Tezkiretü'l-hadiye ve'z-zahiretü'l kafiye'dir.

Bu eser Razi başta olmak üzere Doğulu ve Batılı yaklaşık 400 ilim insanından yapılan alıntılarla doludur. Kendi gözlemlerine az yer vermiştir. İlmi seviyesinin düşük olduğu söylenen bu kitap da reçetelerin çoğu az bilinen basit ilaçlardan oluşmaktadır.³²⁸

³²³Ayşegül Demirhan Erdemir, "İbnü's-Suri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000,s.211.

³²⁴Ayşegül Demirhan Erdemir, "İbnü's-Suri"... s.212.

³²⁵aynı yer.

³²⁶Ali Haydar Bayat, "İbnü's-Süveydi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000,s.213.

³²⁷Ali Haydar Bayat, "İbnü's-Süveydi"... s.214.

³²⁸aynı madde, s.214.

3.8.Ali B. Rabban (Taberi) (9.Yüzyıl):

Musevi asıllı olan ve sonradan Müslümanlığı kabul eden Taberi, Hazer'in güneyi olan Taberistan'da doğmuş hem hekim-eczacı hem de felsefe uzmanıdır. Yazdığı dört önemli kitaptan biri de Firdevs al-Hikme olup tıbbi bilgilerden söz eder.³²⁹

3.9.Sabit İbn Kurre(836-901):

Harranlı'dır.³³⁰ Zamanının İslam dünyasının önde gelen ilim adamlarından olan Sabit İbn Kurre felsefe, mantık, matematik, astronomi, astroloji, tıp ve musiki alanlarında büyük çalışmaları olan bir ilim adamı olarak tarihdeki yerini almıştır.³³¹ Sabit İbn Kure'nin yazdığı birçok eser içinde en çok tanınan eseri Kitabü'z –Zahire fi ilmi't –tıb'dır.³³²

3.10.İbnü's- Salah Ebü'l-Fütüh (ö.548/1153):

Aslında kaynaklara göre Hamedanlı olduğu yazılmakta fakat aslında Samsat'ta doğmuştur. Bağdat'ta tıp dışında farklı ilim dalları ile ilgili eğitim almıştır. Bir dönem Mardin'de özel hekimlik yapmış ve orada kütüphane kurmuştur.³³³

3.11.El-Kindi:

İslam dünyasının olgunluk döneminde şöhret kazanan tabiplerdendir.³³⁴ Orta Çağ İslam Dünyası'nın büyük filozoflarındanıdır.³³⁵ IX. yüzyılda yaşamış ve "Arapların filozofu" diye anılmıştır.³³⁶ Aynı zamanda "ilk Müslüman filozof" olarak da kabul edilmektedir.³³⁷ Basralı olan bu tabip soylu bir kökenden geliyordu. Dedesi, Haşimoğulları için valilik görevinde bulunmuştu. Tıp, felsefe, aritmetik, mantık,

³²⁹ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2014, s.98.

³³⁰ Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.124.

³³¹ *aynı eser*, s.124.

³³² *aynı eser*, s.125.

³³³ Ömer Mahir Alper, "İbnü's-Salah, Ebü'l-Fütüh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000,s.197.

³³⁴ Abdulhalik Bakır, "Orta Çağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1,2016,s.44.

³³⁵ Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yayıncılık, 2015,s.149.

³³⁶ Atilla Arkan, "Kindi ve İbn Rüşd'de İnsan Tasavvuru", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.12,2004,s.1.

³³⁷ Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.132.

geometri ve astronomi alanlarında alim olduğu ifade edilmektedir. Onun birçok ilim dalında eserleri bulunmaktadır. El-Kindi'nin, İbn'un Nedim tarafından zikredilen ve Ahmed Fuad el-Ehvani tarafından nakledilen tıpla ilgili eserleri şöyledir:³³⁸

- 1.Risaletün fi't-Tıbbi'l-Bokrati.
- 2.Risaletün fi'l-Ğiza' ve'd-Devai'l-Mühlik,
- 3.Risaletün fi'l-Ebhireti'l-Musliha fi'l-Cevvi mine'l-Veba'i.
- 4.Risaletün fi'l-Edviyeti'l-Müşfiye mine'r-Revaihi'l-Mü'ziyeti.

Tıp ve eczacılık alanında da kendisine özgü buluş ve görüşleri olan El-Kindi matematiği yalnız fizik alanında değil, farmakoloji alanında da uygulamıştır. Kompleks droglar ile ilgili olarak ilaçların özellikleri hakkında açıklamalar yapmıştır. Böylelikle tıp ve eczacılık tarihinde ilk defa psikofizyolojik alanda görüşler ortaya atmış ve bu ilim dalının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bundan dolayı Avrupa Rönesansı'nın ilim adamlarından Gerolamo Cardano, el-Kindi'yi ilim tarihinin önde gelen on iki isminden biri olarak görmektedir.³³⁹

3.12.İbn Vafid (ö.476/1075):

Endüslü hekim olan Vafid aynı zamanda eczacıdır. Batı literatüründe “Abenguefit, Albenguefit, Abel Nufit ve Abencenif” olarak zikredilmektedir. Tıp ilminde daha çok Galen'in eserlerine yoğunlaşırken, eczacılıkta Diskorides'in eserlerine odaklanmıştır. İbn Vafid, besinlerle tedavi edilebilen hastalara ilaç verilmesine karşı çıkmıştır. Eğer verilecekse de basit ilaçlar verilmeli görüşündeydi. Bu durum da tıp tarihçilerinin dikkatini çeken önemli durum olmuştur. Yirmi yıl içinde yazdığı Kitabü'l-Edviteti'l-müfrede adlı kitabı Diskorides ile Galen'in basit ilaçlarla ilgili eserinin bir mahiyeti niteliğindedir.³⁴⁰

³³⁸Abdulhalik Bakır, aynı makale, s.44.

³³⁹Ahmet Ağırakça, aynı eser, s.134.

³⁴⁰Mahmut Kaya,“İbn Vafid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XX, Türkiye Diyanet Vakfı,1999,s.436.

3.13.İbn Rüşd (1126-1198):

İbn Rüşd, 520/1126 yılında Kurtuba'da doğdu.³⁴¹ İbn Rüşd, Endülüs'ün olgunlaşma döneminde yetişmiş filozof aynı zamanda hekimdi.³⁴² Batı'da Averoes diye tanınmaktaydı.³⁴³ Yaşadığı dönemi ve sonrasını etkileyen bir düşünürdü.³⁴⁴ Çeşitli devlet görevlerinde bulunduğu gibi, saray hekimliği de yapmıştır.³⁴⁵

İbn Rüşd, metafizik, politika, din ilimleri, mantık, tabiat bilimleri, psikoloji, tıp ve ahlak gibi pek çok dalanda eser vermiştir.³⁴⁶ İki önemli kitabı vardır. Bunlar Kitab el-Külliyat ve Kitab el-Edviye el-Müfrede'dir.³⁴⁷ Tıbbın bütün konularına, yazmış olduğu el- Külliyat fi't- Tıb adlı eserinde değinmiştir.³⁴⁸ el- Külliyat, anatomi, patoloji, fizyoloji, terapi, semiyoloji, hijyen ve tedavi konularının ele alındığı yedi ana bölümden oluşmakta ve tıp sanatı için bir giriş niteliğindedir. Bu sanatı uygulayanlar için ise bir el kitabı olduğu görüşü hakimdir. Tıbbın amacını yapılması gerekeni doğru zamanda yapmak olarak görmüştür.³⁴⁹

Tıpta tecrübenin önemine değinen İbn Rüşd zaman zaman kendisinin ve yakın akrabalarının tedavisiyle ilgilendiğini ve bu konuda gözlemler ve deneyler yaptığını belirtse de, daha çok tıbbın teorik yönüyle ilgilenmektedir. Modern tıbbın gelişiminde önemli bir katkısı olduğu kabul edilen konsültasyon yapmanın faydalı olacağını doktorlara söyleyen de İbn Rüşd'dür.³⁵⁰

³⁴¹ Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.344.

³⁴² Ali Bakkal, "İslam Tıp Tarihinde İbn Rüşd" ,Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek, c.II, Sivas,2009, s.468.

³⁴³ Ali Asker Bal, "Raphael'in "Atina Okulu ve Felsefe" Resminde İbn Rüşd'ün Temsili",Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek, c.II,Sivas, 2009,s.113.

³⁴⁴ Zafer Öztekin, *1000 Tıp Büyüğü*, Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Ankara 2013,s.127.

³⁴⁵ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*...s.102.

³⁴⁶ Ali Bakkal, "İslam Tıp Tarihinde İbn Rüşd" ,Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek, c.II, Sivas,2009,s.s.464.

³⁴⁷ Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.102.

³⁴⁸ Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *aynı eser*, s164.

³⁴⁹ H. Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XX, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999,s.267.

³⁵⁰ aynı yer.

İbn Rüşd, kadılık ve hekimlik yapmasından dolayı fıkıhla tıp arasında bağlantı kurmuştur. Tıpta dini olarak haram kabul edilen şeylerin kullanılması gereken durumlarda hekimle fakihin görüşmesi gerektiğini düşünmektedir. Hekim böyle bir durumda kullanılan şeylerin ne kadarının helal olacağını fakihe danışmalıdır, fakih ise zaruret miktarının belirlenmesinde tabibe müdahale etmemelidir.³⁵¹ Kan dolaşımı ve kalbin yapısı hakkında verdiği bilgiler İbn Nefis'e zemin hazırladığı gibi ondan sonra gelen birçok Müslüman ve Avrupalı tabibe de önderlik etmiştir.³⁵²

İbn Rüşd, çiçek gibi enfeksiyonel oldukları kesin olan bazı hastalıkların vücutta daimi bir iz bıraktığını ortaya koymuştur.³⁵³ Özellikle eczacılık alanındaki yazıları ve panzehirler ile ilgili araştırmaları onun tıp alanındaki şöhretini sağlamıştır. Kitapları başta Latince olmak üzere birçok Batı diline tercüme edildi. Bu eserler Batı'da tıbbın gelişmesinde büyük rol oynamıştır.³⁵⁴ Yine Batı'da XII. yüzyıldan itibaren Latin İbn Rüşdcülük denen güçlü bir felsefe akımı ortaya çıkmıştır. İbn Rüşd'den etkilenen bu akımın temsilcileri, kendilerini hür, akılcı ve hümanist düşünürler olarak niteliyorlardı.³⁵⁵

İbn Rüşd, 11 Aralık 1198 yılında vefat etmiş ve önce Marakeş'e gömülmüş. Ancak üç ay sonra cenazesi doğduğu yer olan Kurtuba'ya götürülerek orada defnedilmiştir.³⁵⁶

Ek-2. İbn Rüşd hastasını muayene ederken.³⁵⁷

3.14. Ali İbn Abbas:

Ünlü bir İslam hekimidir.³⁵⁸ İslam dünyasında yapılan tıp çalışmalarının öncülerinden biri olan Ali İbn Abbas X.yüzyılda yaşamıştır.³⁵⁹ Hekim Ali İbn Abbas'ın hayatı hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Anlatılanlara göre Ahvazlı olup, Mazdeist

³⁵¹H. Bekir Karlığa, aynı eser, s.267.

³⁵²Ahmet Ağırakça, aynı eser, s.345.

³⁵³Ali Bakkal, aynı makale, s.462.

³⁵⁴aynı makale, s.468.

³⁵⁵Mehmet Bayrakdar, "İbn Rüşdcülük ve College De France", Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek, c. II. Sivas, 2009, s.83.

³⁵⁶Ahmet Ağırakça, aynı eser, s.344.

³⁵⁷Bk. Ekler Tablosu, Ek-2, s.108.

³⁵⁸Ayşegül Demirhan Erdemir, aynı eser, s.99.

³⁵⁹Hüseyin Gazi Topdemir, *İslam Dünyasında Tıp, Bilim ve Teknik*, Ağustos 2012, s.91.

bir aileye mensuptu.³⁶⁰ Ahvaz'da doğduğu için el-Ahvazi ve eski bir Mecusi ailesinden geldiği için el-Mecusi lakabıyla anılmıştır.³⁶¹ Büveyhi hükümdarı Adududdevle döneminde Adudi Bimasristan'ında görev yapmıştır.³⁶² Razi'nin öğrencisidir. O hocasının hacminden dolayı kullanımı zor olan kitabından daha özlü ve daha metodik olmasını dilediği Kitabü'l- Mülük adlı eserini yazmıştır.³⁶³

Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmasa da Ali İbn Abbas'ın eseri hakkında bilgi bulunmaktadır.³⁶⁴ Kitab el-Sinaat el-Tıb (Tıp Kanunu) adlı bir kitabı tıbbın bütün konularına dair bilgileri derlediği eserdir. İbn Sina'nın el-Kanun fi't-Tıb (Tıp Kanunu) adlı yapıtının yazıldığı döneme kadar İslam dünyasının el kitabı olarak ilgi görmüştür.³⁶⁵ XI. Yüzyılda Latinceye tercüme edilen eser, XIII. yüzyıla kadar Avrupa'da ve İslam dünyasında ders kitabı olarak okutulmuştur.³⁶⁶

Ali İbn Abbas'ın bu eseri bütün bedenin tüm hastalıklarını sırasıyla konu edinmiş ve belirtilerinden tedavisine kadar bu hastalıkların ayrıntılı bilgilerini vermiştir. Cerrahi müdahale gerektiren durumlarla karşılaşıldığında, cerrahların dikkat etmeleri gereken koşulları şu şekilde sıralamıştır.³⁶⁷

- 1.Cerrah anatomi bilgisi konusunda bilgili olmalıdır.
- 2.Ameliyattan önce kullanılacak tüm aletler temizlenmelidir.
- 3.Ameliyattan sonra hasta bakımına özen gösterilmelidir.

O, kendi dönemine kadar yazılmış ve okutulmuş tıp ile ilgili eserleri eleştirel bir gözle incelerken görüşlerini şöyle belirtmiştir: “İslam öncesi ve İslami dönemde yazılan bütün eserleri incelediğimde tıp alanında köklü ve kapsamlı bir bilgiye sahip olabilmek için gerekli malzemeyi bir arada toplayan mükemmel bir esere rastlamadım.” İşte bu çerçevede Hipokrates'in eserlerini özetle yazdığı gibi birçok hususu kapalı ve anlaşılmasız bıraktığını söylemiştir. Galenos'un ise çok eser yazdığını fakat bu eserlerin

³⁶⁰ Abdulhalik Bakır, aynı makale, s.43.

³⁶¹ Ahmet Ağırakça, aynı eser, s.184.

³⁶² Abdulhalik Bakır, aynı makale, s.43.

³⁶³ Chikh Bouamrane, *Orta Çağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi*, (Çev. Hüseyin Şimşek) ,İstem, Yıl 7, S.14, 2009,s.387.

³⁶⁴ Abdulhalik Bakır, aynı makale, s.43.

³⁶⁵ Hüseyin Gazi Topdemir, aynı eser, s.91.

³⁶⁶ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2013,s.176.

³⁶⁷ Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, aynı eser, s158.

her birinin ayrı bir tıbbi konuyu ele aldığını, yazılarını çok uzun tutup bir hayli fazla tekrar yaptığını söyler.³⁶⁸

Yine Razi'nin eserlerini tek tek incelemiş, Razi'nin Kitabı'l- Mansuri adlı eserinin gayet mükemmel olduğunu, fakat buna rağmen acele yazılmış bir eser olduğu için onunda eksiklerinin olduğunu belirtmiş. Kendi eserine gelince kendinden önce yaşayan bütün tabiplerin tecrübelerinden yararlandıktan sonra hepsinden ileri düzeyde gördüğü el-Havi'nin derinliklerine nüfuz edip başarılı bir düzenleme ve mükemmel bir planla onu yazmış ve bu eserini Adududdevle'ye sunmuştur.³⁶⁹

İbn Abbas da tüm Müslüman tabipler gibi kendinden önce yapılmış çalışmalara ve gelinen düzeye bir şeyler daha eklemek ve ilmi, varıldığı noktadan bir adım daha ileriye taşımayı hedef edindiğinden dolayı ele alınan konulara mutlaka bir yenilik daha eklemiştir.³⁷⁰

3.15.İbn Butlan:

İbn Butlan, Adudi Hastanesi- İbnü't- Tayyib tıp okulunda yetişmiş ünlü bir İslam hekimidir.³⁷¹ İslam dünyasının olgunluk döneminde yaşamış ve tıp alanında önemli eserler kaleme almış bir tabiptir. Hristiyanlık ismi Yuannes'dir. Bağdat doğumlu Hristiyan bir hekimdi. Geçimini Bağdat'ta hekimlik yaparak sağlıyordu. Abbasi dönemi hekimi olan İbn Butlan tarafından kaleme alınan ve Abdüsselam Muhammed Harun tarafından da neşredilen Risale Cami'a li Fünun Nafi'a Fi Şirai'r- Rakik ve Taklibi'l-Abid adlı çalışmada geçen bilgilerden, Abbasiler döneminde tıp alanında nasıl bir ilerleme kaydedildiği tespit edilmiştir.³⁷² İbn Butlan'ın büyük bir kısmı tıp alanıyla ilgili olan eserleri şöyledir:³⁷³

1.Kunnasu'l Edire ve'r -Ruhban

2.Takvimu's - Sıhha fi Kuva'l- Ağziye ve Daf'i Mazarriha

3.Makaletün fi Şurbi'd -Deva'i'l-Müşhil

³⁶⁸ Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.186.

³⁶⁹ aynı yer.

³⁷⁰ *aynı eser*, s.194.

³⁷¹ Ahmet Güner, *aynı eser*, s.94.

³⁷² Abdulhalik Bakır, *aynı makale*, s.48.

³⁷³ aynı makale, s.48-49.

3.16.Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya Razi(854-932):

Razi, Rey şehrinde dünyaya gelmiş ve hayatını gençlik dönemlerinde kuyumculukla kazanmıştır.³⁷⁴ II./IX. yüzyılın sonu ile IV./X. yüzyılın başında İslam dünyasının yetişen en büyük filozof-tabiplerden birisidir. Avrupalıların “Rhazes” veya “Alubator” diye isimlendirdikleri Razi, kimya, tıp, mantık, eczacılık, matematik, felsefe, psikoloji, musiki, ahlak gibi alanlarında yazdığı eserlerle tanınmıştır. İyi bir edip ve şair olmasından dolayı yaşadığı döneme “Razi asrı” adı verilmiştir.³⁷⁵

İslam dünyasının en büyük hekimi olan Razi, çeşitli fen bilimleri üzerinde çalışmalar yapmıştır.³⁷⁶ Eski tıp klasiklerini çevirdikleri Arapçalarından okumuş özellikle Calinos üzerinde durarak şüpheli noktalarını izah etmiştir. Bu nedenle ona İslam’ın Calinos’u demişlerdir.³⁷⁷ Razi, Hippocrate ve Galen’in kuramları üzerinde çalışmış ve kuramları kuvvetlendirmiştir.³⁷⁸ Hipokrat’ı temel alan Razi, tıp alanında, geleneğe saygılı bir şekilde de olsa ilerleme sağlanması gerektiğini savunduğu için Galenos’u aşmak gerektiğini söylemiştir.³⁷⁹

Tıbbı, Taberi’den (Ali bin Rebban) öğrenmiştir. İbn Kuteybe de yazdığı bir eserinde Horasan’da çok tebcil olunan bir Türk hekiminin dağlamakla, humma, sam, menenjit, istiska, verem ve felç gibi hastalıkları tedavi ettiğini belirtir ki bu tarihlere Razi’den başka biri olacağı şüphelidir denilebilir. Zira bu tedavilerin Raziye, özel hususiyetlerini reddetmek mümkün değildir.³⁸⁰ XVIII. yüzyıla kadar Batı dünyasının hayal gücünü büyük ölçüde etkileyecek olan çiçek hastalığını kesin bir şekilde tanımlayan ve teşhis eden Razi’dir.³⁸¹ Yine kızamık hastalığını da belirleyen Razi’dir.³⁸²

³⁷⁴ Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.154.

³⁷⁵ aynı yer.

³⁷⁶ Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.99.

³⁷⁷ A.Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi Yıllığı*, II. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul,1983.s.6.

³⁷⁸ Selva Erhan Şentürk, *Hemşirelik Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, 2011,s.21.

³⁷⁹ Umberto Eco, *Orta Çağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, Alfa,2012,s.503.

³⁸⁰ A.Süheyl Ünver, *aynı eser*, s.78

³⁸¹ Umberto Eco, *aynı eser*, s.501.

³⁸² Esin Kahya- A.Demirhan Erdemir, *Bilim Işığında Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000,s.44.

Bağdat'ta çeşitli hastanelerde yöneticilik yapmıştır. Ün salmasını sağlayan Kitabül-Mansuri adlı eseri Arap tıbbının en büyük sistematik eserlerinden biridir. Ancak 23 kitaplık öğrencilerinin tuttuğu notlarla temeli oluşturulan Kitab el-Havi adlı eseri, patoloji ve tedavilerden bölümlerle vaka ve teşhisler içermesi açısından bu eserden daha dikkat çekicidir.³⁸³

Dizanteri, menenjit, üriner sistem hastalıkları, apandisit, epilepsi, çiçek, kızamık, siyatik gibi vakalar eserde bulunan klinik gözlemler arasındadır.³⁸⁴ Arap tıbbı ve Avrupa'daki tıp uygulamalarının gelişiminde bu eser ile etkili olmuştur.³⁸⁵ Razi, kaleme aldığı risalelerinin birinde bize, mesane ve böbrek taşlarının tedavisi hakkında bilgi vermektedir. Burada esas itibarıyla önerilen tedavi medikal tedavidir; cerrahi müdahaleye Razi pek itibar etmemektedir.³⁸⁶

Önce Rey'de ve Bağdat'ta Adudi hastanesi hekimi olmuştur.³⁸⁷ Farmokolojiye yeni ilaçlar katmıştır.³⁸⁸ Razi, hamızı kibritin (Sulfat Asidi) kaşifidir. Hiyarşenbe, Sinameki ve Temir hindi gibi kabız rahatsızlığını gidermeye mahsus birçok ilaçlar kullanmıştır. Tifo humması gibi ağır gelişen yüksek hummaları soğuk su ile tedavi usulünü bulmuştur. Hastalıklarda alkol verilmesi, kaytan yakısı, zatürrie gibi hastalıklarda hacamat ve boynuz çekilmesini ve birçok tedavileri araştıran ve kısmen bulan Razi'dir.³⁸⁹ Hastalarını dikkatle gözlemleyerek, teşhis ve tedavide bunlardan yararlanmıştı. Özellikle nabız, idrar, yüz rengi ve terleme gibi belirtilere dikkat etmiştir. Bu tekniği nedeniyle de bir kuramcıdan ziyade iyi bir klinisyen olarak tanınmıştır.³⁹⁰

Razi'nin İslam tıbbına kattığı bilimsel yenilikler ise şöyledir:

1.Hasta başında klinik dersi veren ilk İslam Hekimidir.

³⁸³Umberto Eco, *aynı eser*, s.503.

³⁸⁴İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *aynı eser*, s.175.

³⁸⁵Umberto Eco, *aynı eser*, s.503.

³⁸⁶Esin Kahya-A.Demirhan Erdemir, *Bilim...*,s.44.

³⁸⁷A.Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi, Tarihten Önceki Zamandan İslam Tababetine ve İslam Tababetinden XX. Asra Kadar*, İstanbul 1943,s.78.

³⁸⁸*aynı eser*, s.6.

³⁸⁹*aynı eser*, s.81

³⁹⁰Hüseyin Gazi Topdemir, *aynı eser*, s.91.

2.Çiçek ve Kızamık hastalıklarının ayırımı yaparak tanımlarını yapmıştır. İlk kez çiçek hastalığının bulaşıcı özelliğine değinmiştir.

3.Tedavi de basit ilaç kullanılmasını bildirmiştir. Bu arada diyetle de önem vermiştir.

4.Kimya alanında bazı bilimsel buluşları vardır ki, deneye ve ayrıca hayvan deneylerine yer vermiştir. Sülfürik asit, formik asit, demirhindi gibi bitkisel ve madeni maddelerin tanımını yapmıştır.³⁹¹

5.İdrar yollarındaki taşları; ilaçlarla eritmiş başarılı olmayanlarda cerrahi girişim sonucu taşı çıkarmıştır. Bu tür ameliyat tekniğinin kurucusu sayılmaktadır.³⁹²

Tıp, eczacılık ve deontoloji alanında bazı kitaplar yazan Razi'nin önemli birkaç çalışması şunlardır: Kitab el-Mansuri, El-Havi (Ansiklopedik),Kitab el- Cüderi vel-Hasbe (çiçek ve kızamıktan söz eder.)³⁹³

Razi, hastalarını iyileştirmek için her türlü çareye başvurur ve ilaçlarını düzenli bir şekilde almalarını sağlardı. Bunun içinde ampirik sonuçlarla teorik bilgiyi birbirine karıştırarak tıbbın az kimse tarafından bilinen sırlarına erişmiştir. İlaçları kullandıktan sonra hastalığın seyrini büyük bir titizlikle izleyen Razi, ilaçlar hakkında az tabibe nasip olan mükemmel bir bilgi birikimine sahip olmuştu. Kimsenin aklına gelemeyecek teşhisler ve yine kimsenin kolay kolay uygulayamayacağı tedavi yöntemleri onun şöhretine şöhret katmıştır.³⁹⁴

Bir rivayete göre, kan kusup duran bir genç Razi'ye başvurmuştu. Razi bu hastanın idrarına, nabzına bakmış, ciğerlerini dinlemiş ve kan kustuğu andan o güne kadar ki şikayetlerini anlatmasını istemiş. Ancak ilk anda akla gelen hastalık böyle bir kan kusma ile beraber verem hastalığı veya mide kanaması olur. Fakat tedavi sonrası hastalığın verem veya mide kanaması olmadığını gören Razi, hastalığı ilk anda teşhis edememiş. Razi, hastanın nereden geldiğini, nerelerden su içtiğini sormuş, genç adamda uzaklardan geldiğini ve yolda birçok su göletlerinden ve sarnıçlardan su içtiğini

³⁹¹ Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.99.

³⁹² Selva Erhan Şentürk, *Hemşirelik Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, 2011,s.21.

³⁹³ Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.100.

³⁹⁴ Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.157.

anlatınca Razi problemi çözmüş ve teşhisini koymuş. Bu hastanın sarnıçlardan içtiği sularla birlikte bir sülük yuttuğunu ve midesine yapışan sülüğün kanını emip durduğunu anlamış. Hemen denizlerde ve tatlı suların diplerinde yetişen bir tür yosundan iki tabak dolusu hazırlayıp getirmiş ve hastaya zorla yedirmiş. Yosunlar midesine gidince sülük yosunlara yapışmış, bunun sonunda hasta kusarak midesindeki sülüğü çıkarmış ve rahatlamıştı. Bu olay Razi'nin teşhisi ilk anda konulamayan hastanın müşahade altına alınması ilkesinin ilk uygulayıcısı olduğunu göstermektedir.³⁹⁵

Kaynak araştırmalarında ölüm tarihi farklılıklar gösteren Razi, 25 Ekim 925 günü vefat etmiştir.³⁹⁶

3.17.Ibn Cezle el-Bağdadi (ö.494/1100):

Adudi Hastanesi'nde Selçuklu hakimiyetinin başladığı dönemde, Said b. Hibetullah'ın Adudi Hastanesindeki tıp okulunda yetişmiş hekimlerden biridir.³⁹⁷ XII. yüzyıl İslam dünyası hekimlerinin ünlü isimlerindendir.³⁹⁸ Bağdat'ın Kerh bölgesinde yaşayan bir Hristiyan aileye mensupken Müslüman olmuştur. Abbasi halifesinin sarayında hekimlik yapmıştır.³⁹⁹ İslam tıbbında önemli bir yere sahiptir. Tıp alanında yazdığı önemli eserleriyle hakettiği şöhretine kavuşmuştur.⁴⁰⁰ Eserleri arasında 353 çeşit hastalığın teşhisi ve tedavisini anlatan Takvimü'l-ebdan fi tedbiri'l- insan, basit ve mürekkebe ilaçlarla yiyecek ve içecekleri alfabetik olarak tanıttığı Minhacü'l-beyan fi ma yesta'milühü'l-insan adlı eserleri mevcuttur.⁴⁰¹ Takvimü'l-ebdan fi tedbiri'l- insan adlı eserinde ayrıca öldürücü ilaçlar ve bu ilaçlardan kimlerin etkileneceği hakkında da bilgiler vermiştir.⁴⁰²

³⁹⁵Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.157.

³⁹⁶aynı eser, s.156.

³⁹⁷Ahmet Güner, *aynı eser*, s.148.

³⁹⁸Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.241.

³⁹⁹İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *aynı eser*, s.177.

⁴⁰⁰Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.242.

⁴⁰¹İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *aynı eser*, s.177.

⁴⁰²Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.242.

3.18.İbnü't-Tilmiz (560/1165):

Adudi Hastanesinin ünlü hekimleri arasındadır. Babası da tabiptir. İlk eğitimini ailesinin yanında yapmıştır ve sonraki eğitim sürecini Said b. Hibetullah'ın yanında yapmıştır. Değişik ilim dallarıyla ilgilenmiş ve adından söz ettirecek kadar bilgi sahibi olmuştur.⁴⁰³ Bir gün İbnü't-Tilmiz'e bir hasta gider. Yaz mevsiminde, ağlamaktan gözleri kurumuş ve terinden kan akıyordu. İbnü't- Tilmiz, öğrencilerine sormuştur ancak onlardan kimse hastalığın nedenini bilememiştir. Bunun üzerine İbnü't- Tilmiz ise, hastaya arpa ekmeği ve ateşte kızartılmış bazincan (beyaz veya siyah uzun veya yuvarlak meyveleri bulunan bir bitki) yemesini söylemiştir. Hasta üç gün boyunca bunları uygulamış ve iyileşmiştir. İbnü't- Tilmiz'in öğrencileri de ona hastalığın sebebini sorduklarında şöyle cevap vermiştir: “ Onun kanı incelmış ve ter delikleri açılmış. Bu gıdaların kanı kalınlaştırıp ter deliklerini kesifleştirme özelliği vardır” demiştir.⁴⁰⁴

3.19.İbn Zuhr:

İbn Zuhr (ö. 1162), seçkin bir hekim ailesine mensuptur. İslam dünyasında deneyci hekim olarak Razi'den sonraki en önemli isim kabul edilmiştir.⁴⁰⁵ Sadece tıp alanına ilgi göstermesi onu ailesinin diğer fertlerinden farklı kılmaktadır.⁴⁰⁶ Kuramcı olmaktan çok bir pratisyendir. Katarakt ve böbrek taşı ameliyatları için yöntemler belirlemiştir.⁴⁰⁷

İbn Zuhr, uyuşturucu etkisi olduğu bilinen adamotu bitkisini göz hastalıklarının iyileştirilmesi için önermiştir. Bunların dışında uyuz gibi hastalıkların tanımını yapan ilk kişidir. Parayla tedavi uygulamasını başlatmıştır. Bundan ötürü tıbbın sadece bir

⁴⁰³Ahmet Güner, *aynı eser*, s.156-157.

⁴⁰⁴*aynı eser*, s. 164.

⁴⁰⁵Hüseyin Gazi Topdemir, *aynı eser*, s.92.

⁴⁰⁶Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *aynı eser*, s167.

⁴⁰⁷Hüseyin Gazi Topdemir, *aynı eser*, s.92.

bilim olmadığını aynı zamanda da bir meslek olduğunu göstermiştir.⁴⁰⁸ Kitabü't-Teysir fi Müdavat ve't-Tedbir adlı eserinde koruyucu hekimlik hakkında verdiği bilgilerden sonra, baştan itibaren vücutta çıkan hastalıklar ve kullanılacak ilaçları tanıtmıştır.⁴⁰⁹ Yiyecek, diyet ve tedavi arasındaki ilişkiden bahsetmiştir.⁴¹⁰ Kendi yaptığı deney ve gözlemleri açıklar.⁴¹¹ Beden ve ruh arasındaki ilişkileri inceleyen Kitab el-İktisad fi Islah el-Enfes ve el-Ecsad ve besinleri inceleyen Kitab el-Ağdiye (Gıdalar Üzerine) ise diğer eserleridir.⁴¹² O, nefes borusu ameliyatını ve yemek borusu vasıtasıyla suni beslenmeyi öneren ilk hekim olarak tarihe geçmiştir.⁴¹³

3.20.Zehravi (936/1013):

ez-Zehravi kasabasında doğduğu için kendisine bu ünvan verilmiştir. IV.-X. yüzyılın en meşhur tabiplerinden birisiydi.⁴¹⁴ Müslüman cerrahların en üstünü olarak kabul edilmiştir.⁴¹⁵ Zehravi, İslam Dünya'sından sonra Avrupa'da da cerrah olarak isim yapmıştır. Asırlar boyunca pek itibar edilmemiş bir tedavi yöntemi olan cerrahi müdahale, tekniğin belli bir gelişme kaydetmesinden sonra ilerlemiştir. Hekimler, tıp eserleri içinde cerrahiye küçük bir bölüm ayırmakla yetinmişler ya da hiç değinmemişlerdir. Zehravi'nin el-Tasrif adıyla tanınan kaleme aldığı yapıt bu bakımdan büyük bir önem taşır.⁴¹⁶

Eserde birçok ameliyatı tarif etmiş, kanamaların nasıl durdurulduğunu açıklamış, ameliyat aletlerini resimleriyle tanıtmıştır.⁴¹⁷ Kanın akmasını önlemek maksadıyla damar dikimi ve damarları birbirine birleştirerek kanamaları önlemeyi sağlamıştır.⁴¹⁸

⁴⁰⁸Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *aynı eser*, s167.

⁴⁰⁹İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara,2013, s.177.

⁴¹⁰Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yayıncılık, 2015, s167.

⁴¹¹İbrahim Sarıçam- Seyfettin Erşahin, *aynı eser*, s.177.

⁴¹²Hüseyin Gazi Topdemir, *aynı eser*, s.92.

⁴¹³İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *aynı eser*, s.177.

⁴¹⁴ Ahmet Ağırakça, *aynı eser*,s.307

⁴¹⁵İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *aynı eser*, s.177.

⁴¹⁶Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *aynı eser*,s167.

⁴¹⁷İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *aynı eser*, s.178.

⁴¹⁸Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.307.

El-Tasrif'de tecrübe kazanmak amacıyla hayvanlar üzerinde ameliyatlar yapılması ve kadavra anatomisi gibi yeni görüş ve yöntemleri bilim dünyasına kazandırmıştır.⁴¹⁹

Zehravi'nin eserinde cerrahide ilk ele alınan konu dağlamadır. Dağlama o dönemde çokça yaygın olan bir tedavi yöntemi olarak kullanılmıştır. Zehravi tarafından, sadece yara ve benzeri durumlarda değil aynı zamanda baş ağrısı ve daha çok medikal olarak tedavi edilen şikayetlerde de uygulanmıştır.⁴²⁰

Zehravi, ayrıca eserinin cerrahi kısmında kırık, çıkık, çeşitli urlar vb. hastalıkların tedavisinden söz etmektedir.⁴²¹ Yine Zehravi cerrahi de Sünnet konusuna da değinmiş.⁴²²

Tıp araştırmalarına önem vermiş ve karaciğer hastalıklarını teşhis etmişti. Ortopedik ameliyatlardan olan diz kapağı ameliyatı ve rahim ameliyatları gibi ilk defa gerçekleştirilen ameliyatları yapmıştır. Omurilikte meydana gelen zedelenmelerin ve omurganın kırılmasının neden olduğu nörolojik sakatlıkları, felç ve kısmi felci de tedavi etmiştir. Kulak, burun, boğaz ve göz hastalıklarının teşhisi ile tedavisini yapılmasında ilgilendiği bir diğer alandır. Eserinde kanser türlerinden bahsetmiş, kemik ameliyatlarını gerçekleştiremediğini ancak göğüs kanserlerini ameliyatla nasıl temizlediğini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Mesanedeki taşların ameliyat yoluyla çıkarılması hadisesi Zehravi'nin en önemli buluşlarından biridir ki bu rahatsızlık çağımızda dahi büyük bir olay olarak görülür. Zehravi bunu kendi döneminde gerçekleştiren ve bu konuda önemli bilgiler veren bir tabiptir.⁴²³

Kedi bağırsaklarını ilk defa ameliyat ipliği olarak kullanma en önemli buluşudur. Zehravi'nin bu buluşu günümüze kadar gelmiş ve bugünkü cerrahlarda kullanmışlardır.⁴²⁴

⁴¹⁹Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, aynı eser, s166.

⁴²⁰Esin Kahya-A.Demirhan Erdemir, *Bilim...*,s.45.

⁴²¹aynı eser, s.46.

⁴²²Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.102.

⁴²³Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.308.

⁴²⁴aynı eser, s.308-309.

3.21.İbn Baytar (1197-1248):

İbn Baytar, hem hekimlik yaparken hemde botanikle uğraşmıştır.⁴²⁵ Endülüs'ün Maleka şehrinde doğmuş ve Dımaşk'ta vefat etmiştir.⁴²⁶ Memlük saraylarında hassa hekimliği yapmıştır.⁴²⁷ Endülüs'ün ünlü bilim adamlarındandır. İslam'ın en büyük eczacı ve botanikçilerinden sayılmaktadır. İslam'ın yayıldığı topraklardan bitki örnekleri toplamak amacıyla Endülüs'ü terk etmiştir.⁴²⁸

Eczacılık alanında İslam dünyasının yetiştirdiği ender simalardan birisidir. Babasının veteriner olmasından dolayı İbnü'l Baytar diye meşhur olmuştur.⁴²⁹ Çeşitli araştırmacılarından da yararlanarak yazdığı Kitab el-Cai fi el-Müfredat el- Edeviye vel- Agdive adlı kitap, iki binden fazla drogu alfabetik olarak vermiştir.⁴³⁰

Eserinde baş, ağız, göz, kulak, bağırsak, mide, hamilelik, üreme organları, eklem hastalıkları, tümörler ve zehirlenmeler için kullanılan ilaçlar ve bunların yanı sıra, tıbbın aciz kaldığı durumlarda halkın başvurduğu ilaçlardan bahseder.⁴³¹ 1400 farklı bitki ve ilacın, ansiklopedik tanım ve tariflerin yer aldığı eserde bu tariflerin yaklaşık 300'ü kendisine aittir.⁴³²

3.22.İbnü'n Nefis (1210-1288):

Suriye'nin Şam şehrinde doğmuştur.⁴³³ Önce Nureddin Zengi hastanesinde⁴³⁴ daha sonra Kalavun hastanesinde hekimlik yapmıştır.⁴³⁵ İbn Nefis tıp tahsilinin yanı sıra

⁴²⁵Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.102.

⁴²⁶Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.291.

⁴²⁷Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.102.

⁴²⁸Zafer Öztekin, *aynı eser*, s.127.

⁴²⁹Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.291.

⁴³⁰Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.103.

⁴³¹İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *aynı eser*, s.177.

⁴³²Zafer Öztekin, *aynı eser*, s.127.

⁴³³Esin Kahya, *Orta Çağ...*,s. 349.

⁴³⁴Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *aynı eser*, s199.

⁴³⁵Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.101.

gamer, mantık ve hukuk alanlarında da tahsil yapmıştır.⁴³⁶ Aynı zamanda başarılı bir cerrahtı. İbn Nefis ameliyat öncesi ve sonrası olmak üzere hekim, hasta ve hasta bakıcının dikkat etmesi gerekli hususları ayrı ayrı açıklamıştır.⁴³⁷

VII-XIII. yüzyılın sonlarına doğru İslam tıbbının zirvesinde olduğu ve adeta kemale erip duraklamaya yüz tutacağı bir dönemde İbn Nefis yep yeni bir canlılık getirip yeni buluşlarla bu önemli bilim dalının İslam medeniyetindeki yerini korumasını sağladı. Özellikle küçük kan dolaşımı ile ilgili tıp tarihinde büyük bir inkılap meydana getiren buluşu dünya tıbbının da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu önemli tıbbi birikim ve bilgisini yazdığı birçok eserle ortaya koymuştur.⁴³⁸

Onun belli başlı eserlerinden birisi İbn Sina'nın el-Kanun adlı eserinin birinci kitabının anatomi kısmına bir şerh yazmıştır. Şerh-i Teşrih-i li İbn Sina adını taşıyan bu eserde İbn Nefis yapmış olduğu çalışmalar sonucunda, Galen'in ifade etmiş olduğu gibi, kalbin sağ ve sol tarafı arasındaki duvarda herhangi bir delik olmadığını belirtmiş.⁴³⁹ İbn Nefis'in söz konusu eseri İslam Dünya'sında ve Osmanlılarda bilinse bile önemli bir buluş olarak görülmemiştir. Ancak XVI. yüzyılda küçük kan dolaşımı Micheal Servetus ve Realdo Colombus tarafından yeniden keşfedildi.⁴⁴⁰

İyi bir gözlemci olan İbn Nefis; bulaşıcı hastalıklarla özellikle ilgilenmiş, o güne kadar tanısı konmamış bazı hastalıkların teşhis ve tedavileriyle ilgili açıklamalar yapmıştır. Vitiligo (deride pigment kaybı dolayısıyla görülen beyaz lekeler) ve deri hastalıklarının bazıları bunlara dahildir.⁴⁴¹ İbn Nefis'in önemli tıp eserlerinden biri de el- Mucez fi Tıb eseridir. Bu eser zamanında ve daha sonrasında yüzyıllar boyu el kitabı olarak kullanılmıştır.⁴⁴²

⁴³⁶Esin Kahya, *aynı eser*, s. 349.

⁴³⁷İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *aynı eser*, s.177.

⁴³⁸Ahmet Ağırakça, *aynı eser*,s.257.

⁴³⁹Esin Kahya-A.Demirhan Erdemir, *Bilim...*,s.57.

⁴⁴⁰Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *aynı eser*, s.200.

⁴⁴¹Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *aynı eser*, s.200.

⁴⁴²Esin Kahya, (Ed. Yavuz Unat), s. 350.

Yukarıda sıtmayı anlatırken bahsetmiştik, İbn Nefis, sıtma çeşitlerini çok iyi belirlemiştir. İbn Nefis'in değindiği diğer hastalık ise cüzzamdır. Eserinde hastalık sebeplerini devrindeki tıp bilgilerine uygun bir şekilde açıklarken, cüzzamın hıtlar ve mizaçlara bağlı olarak ortaya çıktığını söylemektedir. İbn nefis'in diğer ele aldığı bulaşıcı hastalıkta vebadır.⁴⁴³ İbn Nefis, bahsettiği hastalıkların her birinin sebeplerini verir ve ne gibi tedavi yöntemleri kullanılmalı ya da önlemler alınması gerektiğini anlatır.⁴⁴⁴ İbn Nefis, tedavi yöntemlerinde genelde bitkisel tedavi şekillerini benimsemiştir. Özellikle perhizle tedaviyi önerir.⁴⁴⁵

3.23.Farabi (870-950):

Türkistan'ın Farab veya Otrar kasabasındandır.⁴⁴⁶ Asıl adı Ebu Nasr Muhamed bin Turhan bin Uzlug'dur.⁴⁴⁷ Doğduğu yerde medrese öğrenimi gören bu ansiklopedik hekim, Bağdat'ta bilimsel çalışmalar yaptı. Çeşitli bilim dallarındaki bilgileri öğrenerek ansiklopedik bir ilim adamı oldu.⁴⁴⁸ el-Ta lim el-sani eserinden dolayı mualli sani denilen Türk asıllı hekim ve filozoftur.⁴⁴⁹ Farabi'ye filozof hekim demek daha doğrudur. Nitekim İslam felsefe pramidinin temelini oluşturan İbn Sina, İbn Rüşd ve Farabi'den ibaret üçlü topluluğun içindedir.⁴⁵⁰ Hekim ve filozofluğun yanında müzisyenlikte yapmıştır. Farabi, tıbbın aletlerinin ilaçlar, gıdalar, hacamat gibi kan almaya mahsus aletler ve bunların maadası şeylerdir demiştir.⁴⁵¹ Farabi yine bir eserinde tıp sınaatı yedi şey bilmekle olur demiştir. Şöyledir:

- 1.İnsan azasını uzuv uzuv bilmekle.
- 2.Sıhhatin nevilerini nev'en nev'a bilmekle.
- 3.Hastalığın nevilerini nev'en nev'a bilmekle ve her bir nev'e tabi' olan arazı ve her bir bedende o arazların izale edilmesini bilmekle.

⁴⁴³Esin Kahya, (Ed. Yavuz Unat), *aynı eser*, s.358.

⁴⁴⁴*aynı eser*, s.359.

⁴⁴⁵Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.101.

⁴⁴⁶*aynı eser*, s.99

⁴⁴⁷Selva Erhan Şentürk, *aynı eser*, s.21.

⁴⁴⁸Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.99.

⁴⁴⁹A.Süheyl Ünver, *aynı eser*, s.6.

⁴⁵⁰Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.99.

⁴⁵¹A.Süheyl Ünver, *aynı eser*, s.84.

4.Sıhhatin ve hastalığın neveleri arazlar ve sebeplerinden sıhhat ve maraz üzerinde delalet eden delilleri veyahut bir hastalıkla diğer hastalığın arasını ayıran delilleri veyahut o hastalığın batını uzuvlardan hangisinde olduğunu ayıran delilleri ve o delillerin hangi bedende kullanılabileceğini bulmakla.

5.Gıdaları, müfred ve mürekkeb devaları tıbbi işler kendileriyle husule gelen aletler ve her bir yerinde kullanılması mümkün olan aletlerin kullanılmasını bilmekle.⁴⁵²

Farabi'nin tıpla ilgili kaleme almış olduğu eser sayısı altıyı bulmaktadır:

- 1.Kitabu'r-Redd 'ala Calinus fima Te'evvelehu min Kelami Aristotales 'ala Gayri Ma'nahu.
- 2.Kelamun fi Ara'i Ebukrat ve Eflatun.
- 3.Kelamun fi A'da'i'l-Hayevan.
- 4.Kitabu't-Tavassut beyne Eristotales ve Calinus.
- 5.Risaletün fi Sına'ati't-Tıb.
- 6.Kitabu'l-Muğni fi'l-Edviyeti'l-Müfrede⁴⁵³

Bunlardan başka el- Müsika'l-Kebir, Farabi'nin müzik nazariyatına dair önemli bir eseridir. Bu eser Batı'da ve İslam Dünyasında müzik alanında yazılmış en geniş içerikli eserdir. Bu eserden İbn Sina'nın da etkilendiği belirtilir.⁴⁵⁴

Farabi, 339(950)' da Şam'da vefat etmiştir. Muaviye türbesi yanı başına defnolunmuştur. Kabri hala ziyarete açıktır.⁴⁵⁵

3.24.Ibn Sina (980-1037):

Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdullah b. Sina, Türk-İslam düşünce ve bilim tarihinin en seçkin isimlerindedir.⁴⁵⁶ Günümüze kadar Dünya'da çalışmaları etkili olan en büyük

⁴⁵²A.Süheyl Ünver, aynı eser, s.84-85.

⁴⁵³Abdulhalik Bakır, aynı eser, s.47.

⁴⁵⁴Ahmet Hakkı Turabi, " el-Müsika'l- Kebir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s.257.

⁴⁵⁵A.Süheyl Ünver, aynı eser, s.83.

bilim adamlarından biridir.⁴⁵⁷ Batıda Avicenna olarak bilinen İbn Sina, Batı dünyasında hem şair hem klinisyen hem de ansiklopedik bir bilim adamı olarak nitelendirilir.⁴⁵⁸ Yine Batı dünyası İbn Sina için “Erken Modern Tıbbın Babası” demiştir.⁴⁵⁹

Buhara şehri yakınında Afşana kasabasında doğmuştur. İbn Sina, tıp tarihinde en şöhretli hekim olarak bilinmektedir.⁴⁶⁰ Tıbbın İslam dünyasındaki gelişiminde önemli bir rolü vardır. Genç yaşlardan itibaren hekimlik yapan İbn-i Sina bu alanda şöhret kazanmıştır.⁴⁶¹ Öğrencisi Cüzcani’ye hayatını anlatmış olmasından dolayı hakkındaki bilgiler oldukça fazla ve nettir.⁴⁶² Bir gün, öğrencilerinden Behmenyar adlı birinin İbn Sina’ya neden kendini peygamber ilan etmediğini sorması, onun çağdaşları arasında ne büyük bir itibar sahibi olduğunun delilidir. Dinine çok bağlı olan İbn Sina’nın bu soruya ne cevap verdiği tahmin edilir.⁴⁶³

Önce Samanoğulları, sonra da çeşitli hükümdarlara bağlanan İbn Sina, devlet hayatının bazı kademelerinde de görev yaptı. İslam dünyasının bilimsel alanda geldiği noktada, Orta Çağ tıbbına bıraktığı etkilerin etkisi oldukça büyük olan bir bilim adamıdır. tıba getirdiği yeniliklerle yüzyıllarca Avrupa’da etkili olmuş, kitapları klasik bir ders kitabı haline gelmiştir.⁴⁶⁴ İbn Sina bilimin her türlü dalıyla ilgilenmiş özellikle tıp konusunda büyük bir şöhrete sahip olmuştur.⁴⁶⁵ Tıp dışında, felsefe, matematik, astronomi, fizik, kimya ve müzik alanlarında da bilgi ve becerileriyle tanınmıştır.⁴⁶⁶

⁴⁵⁶Ömer Özden, “İbn Sina(980-1037) Hayatı ve Felsefesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, s.535.

⁴⁵⁷Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.100.

⁴⁵⁸Muhammed S. Asimov, “Avicenna-İbn Sina A Universal Genius”, *The Unesco Courier*, October, 1980, s.4.

⁴⁵⁹Murad Ahmad Khan, Fauzia Raza, Iqbal Akhtar Khan, *Ibn Sina And The Roots Of The Seven Doctrines Of Preservation Of Helth*, *Acta Med Hist Adriat* 2015; 13(Supl. 2),s.1.

⁴⁶⁰İhsan Doğramacı, *aynı makale*, s.77.

⁴⁶¹Esin Kahya- A.Demirhan Erdemir, *Bilim...*,s.46

⁴⁶²Ömer Özden, *aynı makale*, s.535.

⁴⁶³İhsan Doğramacı, *aynı makale*, s.77.

⁴⁶⁴Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.100.

⁴⁶⁵Esin Kahya- Sevgi Şar,-Kenan Süveren, “İbn Sina’daki Böbrek Hastalıklarından Böbrek Yaraları Konusundaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, s.236.

⁴⁶⁶Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *aynı eser*, s.197.

İbn Sina, farklı alanlarla da anılsa da öncelikle bir hekimdir ve bu alandaki çalışmalarıyla tanınmıştır. Tıp ile ilgili birçok eseri olan İbni Sina'nın özellikle kalp-damar sistemi ile ilgili olan çalışmaları ilgi çeken çalışmalarındandır.⁴⁶⁷ Çok kapsamlı bir şekilde tıp eğitimine uygun olarak kaleme alınmış olan el-Kanun fi't-Tıb adlı eseri ilk akla gelendir.⁴⁶⁸

İbn Sina'nın tıp dünyasında şöhretini sağlayan ve bütün dünyanın tanıdığı bir eser olarak el-Kanun fi't-tıb bizzat kendi tecrübeleri ve hastalıklar hakkında sahip olduğu bilgileri içermektedir.⁴⁶⁹ Batı da "Canon Medicina" adıyla tercüme edilen el-Kanun fi't-tıb'ın altı yüzyıl boyunca üstüne çıkılamamış ve İbn Sina'nın söylediklerine çok az ilave yapılabilmıştır. İbn Sina'nın bu önemli eseri İbranice, Latince, Farsça ve Türkçe başta olmak üzere ve birçok batı diline 87 defa çevrilmiş ve yine başta orijinal dili Arapça olmak üzere birçok dilde defalarca yayınlanmıştır.⁴⁷⁰ XVIII. yüzyılda Türkiye'de Hekim Tokatlı Mustafa Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.⁴⁷¹

Ansiklopedik olarak beş ciltten oluşan eserin ilk kitabı, anatomi ve koruyucu hekimlik, ikinci kitabı basit ilaçlar hakkındadır. Üçüncü kitabında ise patolojiye yer veren İbni Sina dördüncü kitapta ilaçları daha ayrıntılı vermiş ve cerrahi yöntemlerle tedaviyi anlatmıştır. Kitabın son cildinde ilaç terkipleriyle ilgili ayrıntılara yer vermektedir.⁴⁷² İbn Sina, Galen ve Hipokrat'ı incelediği eserinde, Galenci bir çizgi takip etmiş olmasına rağmen her ikisini de geçmiştir. Kanun'un Latince bir çevirisinin kapağında İbn Sina bir tahtta oturuyor olarak çizilmişken, Galen ve Hipokrat, onun iki yanında tasvir edilmiş bu çizim ile İbni Sina'nın tıpta bir otorite haline geldiği kabul edilmiştir.⁴⁷³ İbn Sina'nın bu eseri "Kutsal Tıp Kitabı" olarak adlandırılmıştır.⁴⁷⁴ İbn Sina bu eserinde tedavi anlayışı itibariyle bitkilerin kullanımından yana olan natüralist

⁴⁶⁷Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, aynı eser, s.198.

⁴⁶⁸İbrahim Sarıçam- Seyfettin Erşahin, aynı eser, s.176.

⁴⁶⁹Ahmet Ağırakça, aynı eser, s.201.

⁴⁷⁰aynı eser, s.201.

⁴⁷¹Ayşegül Demirhan Erdemir, aynı eser, s.101.

⁴⁷²Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, aynı eser, s.198.

⁴⁷³Ömer Özden, "İbn Sina(980-1037) Hayatı ve Felsefesi", *Türkler Ansiklopedisi*, c.V, s.542.

⁴⁷⁴İhsan Doğramacı, aynı makale, s.79.

bir hekimdir.⁴⁷⁵ İbn Sina'nın Kanun dışında büyüklü, küçüklü 100 kadar eseri daha mevcuttur ki bunlar sonradan açıklama ve eklerle beraber birkaç yüze ulaşır. En önemli kitapları arasında Şifa ve bunun Necat, Hidaye, Uyunu'l Hikme gibi özetleri ile İşarat adlı bir ansiklopedik kitabı vardır.⁴⁷⁶

Bulaşıcı hastalıkların gözle görülmeyen en küçük kurtçuklardan oluşup yayıldığı, bedende kan dolaşımının nasıl gerçekleştiği, kadavralar üzerinde yaptığı çalışmalarıyla İbn Sina tarafından tespit edilmiştir. Tıbbın her alanına hakim olan İbni Sina, psikolojik hastalıklardan fizyolojik rahatsızlıklara kadar birçok hastalığa tanı koymak ve tedavilerin nasıl yapılması gerektiği konusundaki bilgilerini aktarmıştır. Cerrahi alanda da anestezi uygulaması sayesinde birçok ameliyatı başarılı geçmiştir.⁴⁷⁷ İbn Sina mikropların hangi ortamlarda ve nasıl ürediği ile ilgili olarak sıtma gibi hastalıkların bataklik ve sazlık alanlarda daha çok görüldüğünü anlatır. Sivrisinek aracılığıyla bu hastalığın bulaştığının tespit edilmesine kaynaklık etmiştir. Veba hastalığına farelerin sebebiyet verdiğini teşhis etmesi, bu hastalığın bir bulaşıcı hastalık olduğunu ve bu hayvanın mikrobu taşıyarak yayılmasına neden olduğunu keşfettiğini gösterir.⁴⁷⁸

Bütün bunların yanı sıra İbn Sina'nın veremin bulaşıcılığı ve menenjitini tarif edip ilk defa teşhis etmesi oldukça önemlidir. Hastalıkların besin maddeleri ve toprakla bulaşabildiğini belirtmesi, birçok cilt hastalığını keşfedip bunların dikkatle incelenmesi gerektiğini ortaya koymasıda büyük bir tıbbi buluştur. İbn Sina kan aldırma ile ilgili olarak önemli bazı tavsiyelerde bulunmuş ve kan alınacak damarın iyice bulunmasını önermiştir.⁴⁷⁹

Böbrek anatomisi ve böbrek hastalıklarının teşhisi ile ilgilenmiş, hastalığın tedavisi üzerine çalışmalar yapmıştır. İbn Sina'nın teşhis ve şahsi müşahadeleri çok dikkatlidir. Hastaları iyi muayene eder. Bünyelerine, mizaçlarına, hayatlarının geçişine,

⁴⁷⁵ Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.211.

⁴⁷⁶ Ayşegül Demirhan, "İbn Sina ve Afyon Hakkındaki Fikirleri", I.Uluslararası İbn Sina Sempozyumu, 17-20 Ağustos 1983, Ankara Başbakanlık Basımevi Toplantı Bildirileri Dizisi, s.367.

⁴⁷⁷ Ömer Özden, *aynı makale*, s.542.

⁴⁷⁸ Ahmet Ağırakça, *aynı eser*, s.211.

⁴⁷⁹ *aynı eser*, s.212.

ruhi hallerine, rüyalarına, gıda ve yaptıkları beden karakterlerine dair işine yarar bütün incelikler hakkında geniş bilgi toplar. Hastayı baştan aşağı kadar tetkik eder. Nabız ve idrar muayenelerini yapar. Bütün bunlar kendisinin iyi bir klinikçi olduğunu gösterir.⁴⁸⁰

EK- 3. İbn-i Sina nabız muayenesi yaparken.⁴⁸¹

Daha çok erken yaşta ilime meraklı olan İbn Sina, eğitimli bir ailede büyümüştür. Kendisi daha dokuz yaşındayken padişahın kızı hastalanmış ve tedavisi için yetmiş tabip bir araya gelerek hastalığının teşhisinde ittifak etmişlerdir. İbn Sina bu meclise girmiş ve yetmiş tabibe de ayrı ayrı delil göstererek teşhislerinde yanıldıklarını söyleyerek ve tedavi tarzını dahi bildirmiştir. Bunun üzerine hükümdar tarafından kızın tedavisi ie görevlendirilen İbni Sina kısa bir süre içinde kızı iyileştirmiştir.⁴⁸² Yine on yaşlarındayken Buhara prensini tehlikeli bir hastalıktan kurtarmıştır. On sekiz yaşına da varmadan zamanının en büyük bilginlerinden olmuştur.⁴⁸³

İbn Sina'nın tıp dünyasına getirdiği yenilikler;

- Hastanın muayenesi sırasında klinik ders vermiştir.
- Bazı droglarla ilgili farmakolojik kitaplar yazdı. Özellikle kalp ilaçları ve hindiba üzerinde çalışmalar yaptı. Cıva buharını insanlarda kullandı.
- Boğulma durumlarına karşı bazı tedavi yöntemleri bulmuştur.
- Diyabet ve enfeksiyon hastalıkları üzerinde çalışmalar yaptı.⁴⁸⁴
- Büyük, küçük kan dolaşımı ve kanın bedendeki görevini ortaya çıkarmıştır.
- Karın kaslarının fonksiyonlarını ve doğum mekanizmasını açıklamıştır.
- Sağlığı koruma (hıfzıssıhha) bilimini geliştirmiştir. Beden eğitim, beslenme ve uykunun sağlığı korumada temel unsurlar olduğunu açıklamıştır. Bunlar hala günümüzde de geçerlidir.
- İçme sularının özelliklerini tanımlamış, sağlık açısından önemini vurgulamıştır.

⁴⁸⁰A.Süheyl Ünver, *aynı eser*, s.91.

⁴⁸¹Bk. Ekler Tablosu, Ek-3,s.109.

⁴⁸²M.Şerafeddin Yaltkaya, *İbn Sina Kitabı, Hayatı, Risaleleri, Şiirleri*, (Hzl.İsmail Dervişoğlu- Selma Günaydın), Büyüyenay yayınları,2014,s.137.

⁴⁸³Selva Erhan Şentürk, *aynı eser*, s.22.

⁴⁸⁴Ayşegül Demirhan Erdemir, *aynı eser*, s.100.

- İbn Sina, Farabi'nin akılcılığı ile Razi'nin deneyciliğini birleştirmiştir.
- Cerrahi alanında yenilikler getirmiştir. "Columna vertebralis" adı verilen şekil bozukluklarında başarılı cerrahi müdahaleler yapmıştır.
- Ruh hastalarını, hasta olarak kabul etmiş ve müzikle tedavi yoluna gitmiştir.

Hamedan'da ölmüştür.⁴⁸⁵

3.25.Akşemsettin (1386-1459):

Asıl adı şeyh Mehmed Şemseddin bin Hamza'dır. Osmancık'ta doğmuştur. Göynük'te ölmüştür. Ünlü bir bilgin ve hekimdir. Fatih sultan Mehmet'in hocasıdır. Din ve tıp alanında derin bir bilgisi vardır. Pek çok eseri vardır. Bunlardan Medet-ül-Hayat ve Kitab-ül-Tıp adlı kitapları Türkçe'dir ve tıpla ilgilidir.⁴⁸⁶ Akşemsettin'in tababetimize getirdiği en önemli hizmeti şimdiki tababetin dayandığı mikrop, salgın bulaşma hakkındaki bilgileri herkesten önce çok yararlı bir gözle görmesiydi. Kendisine bu yüzden Lokman-ı Sani lakabı verilmiştir.⁴⁸⁷

3.26.Altuncuzade:

Akşemsettin, Osmanlı-Türk tababetini bütün dünya tababetinin doruğuna çıkarmış ve bu teorilerine yine Fatih devri tabiplerinden Altuncuzade önemli bir buluş ilave ederek tababetimizin değerini daha da yüceltmıştır. Özellikle Müfredat-ı Tıbb araştırmalarını çok ileriye götüren Altuncuzade, İhtibas-ı Bevl (İdrar tutulması) tedavisinde ilk defa olarak bir sonda yapmış ve kullanmıştır.⁴⁸⁸

İdrar yolunun tıkanmasından dolayı idrarını yapamayan ünlü bir kişi tabipleri bir araya toplayarak tedavilerine sığınmıştı. Hekimlerin verdiği ilaçlar hastanın derdine

⁴⁸⁵Selva Erhan Şentürk, *aynı eser*, s.22-23.

⁴⁸⁶*aynı eser*, s.23.

⁴⁸⁷Osman Şevki, (Sad.İlter Uzel), *aynı eser*, s.47.

⁴⁸⁸*aynı eser*, s.49.

çare olmamıştı. Fikri alınmak üzere Altuncuzade çağırılmış ve hastanın tedavisini üstlenmişti. O zamana kadar yapılmamış ve görülmemiş bir tedavi yöntemiyle hastayı sağlığına kavuşturmuştur. Altuncuzade muhtelif kalınlıklarda kalaydan sondalar imal eder ve bunların en incesinden başlayarak sırayla dener ve sondanın girmesiyle hastanın hayatı kurtulur. Akşemseddin'in önemli teorilerinden sonra bu buluş tıp aleminde büyük bir buluştu ve yine bu olay ile dünya tababetine üstünlüğümüz ikinci defa ilan edilmişti.⁴⁸⁹

3.27.Sebuncuoğlu Şerafettin (1386-1470):

XV. yüzyılın önemli hekim ve cerrahlarındanıdır.⁴⁹⁰ Asıl adı Şerafettin bin İlyas'tır. Ünlü bir hekimdir ve cerrahdır.⁴⁹¹ Önemli kültür merkezlerinden biri olan Amasya'da iyi bir eğitim alan Sabuncuoğlu, tıbbi usta-çırak ilişkisi içinde öğrenmiştir. Hakim olduğu Farsça ve Arapça sayesinde klasik İslam tıbbi kitaplarından bilgisini geliştirmiştir.⁴⁹²

Amasya Darüşşifası'nın başhekimliğinde bulunmuştur. Tıp alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Tıpta deneye önem vermiştir. Yılan zehrine karşı bir ilaç bulduğunu ve bunu horozlarda ve kendi üstünde denediğini açıklamıştır. Eserleri bir deney kitabı olan "Mücerrename" ve "Cerrahname"dir.⁴⁹³ Anadolu'da tedavi ettiği hastaların müşahadelerini ve şahsi görüşlerini ve aletleri ihtiyaca göre değiştirdiği şekilleri ile bilhassa ameliyat tarzlarını gösterir ve resimlerle süsleyerek Cerrahname adlı eserini yazmıştır. Eserini Fatih'e sunmuştur.⁴⁹⁴ Eser Osmanlı İmparatorluğu'nda kaleme alınmış yegane resimli cerrahi eser olarak tarihe geçer. Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun eserlerinden biri de Akabadin Tercümesi'dir. II. Bayezid'in şehzadeligi sırasında, Zeyneddin el-Cürcani'nin Zahire-i Harzemşahi diye bilinen

⁴⁸⁹ Osman Şevki,(Sad. İlder Uzel), *aynı eser*, s.50.

⁴⁹⁰ Paki Küçükler, *Şerafeddin Sabuncuoğlu, Mücerreb-Name*, Kültür Ajans Yayınları, Ankara,2010,s.3.

⁴⁹¹ Selva Erhan Şentürk, *aynı eser*, s.24.

⁴⁹² Paki Küçükler, *aynı eser*, s.4.

⁴⁹³ Selva Erhan Şentürk, *aynı eser*, s.24.

⁴⁹⁴ A.Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi*, Tarihten Önceki Zamandan İslam Tababetine ve İslam Tababetinden XX. Asra Kadar, İstanbul, 1943,s.166.

eserini tercüme etmesini istemesi üzerine Sabuncuoğlu da bu hacimli eserin sadece farmakoloji kısmını çevirmiştir.⁴⁹⁵

3.28.Hacı Paşa (1334-1424):

Hacı Paşa adıyla bilinmektedir. Asıl adı Celaleddin Hızır'dır. Memleketi olan Konya'da eğitimini tamamladıktan sonra, bir süre Mısır'a gitmiş ve burada hekim olarak hizmet ettikten sonra ülkesine dönmüştür. Bir davet üzerine Aydın'a gitmiş ve orada da hekimlik yapmıştır. Şifa el-Eskam ve Deva el-Alam adlı eseri meşhurdur. Bu eseri Teshil-i Şifa adıyla kısaltılmıştır. Eserlerinde ilaçlardan, tıpla ilgili kurumsal bilgilerden, yiyecek ve içeceklerden, hastalıklar ve onların tedavilerinden bahseder.⁴⁹⁶

3.29.Nizami-i Aruzi:

Sultan Sancar devrinin önemli bilim adamlarındandır. Aynı zamanda tanınmış bir hekimdir. "Çahar Makale" adlı eserinin dördüncü kısmında tıp bilimi ve meşhur hekimlerden bahsederken, kendisinin ölümcül bir hastasını kan alma yöntemi ile nasıl iyileştirdiğinden bahsetmektedir.⁴⁹⁷

3.30.Kemaleddin Karatay:

Selçuklu vezirlerinden Emir Celaleddin Karatay'ın kardeşidir. Karatay medresesi karşısında bu hekim Kemaleddin'in darüşşifası vardır. Bu darüşşifada tabiplik yapmıştır. Hastanesinde tababete ait dersler vermiştir.⁴⁹⁸

3.31.Hüsnü Efendi:

Bursa'da açılan ve ilk tıp medresemiz olan Bursa Darüşşifası'nın yapımından sonra başhekimliğe atanmıştır. Hoca Tabip adıyla da ün yapmıştır.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵Sevim Tekeli- Esin Kahya- Melek Dosay- Remzi Demir- Hüseyin G.Topdemir- Yavuz Unat- Ayten Koç Aydın, *aynı eser*, s.278.

⁴⁹⁶aynı eser, s.277.

⁴⁹⁷Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", s.160.

⁴⁹⁸A.Sühely Ünver, *Selçuk Tababeti XI.-XIV. Asırlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,1940s.95.

⁴⁹⁹Osman Şevki, (Sad. İter Uzel), *aynı eser*, s.185.

3.32.Muvaffaküddin İbnü'l Mitran:

Dımaşk'ta doğmuş olan İbnü'l Mitran, Hristiyan bir hekimin oğludur. Tıp tahsili için Bağdat'a gitmiş ve burada Adudi Hastanesinde İbnü'l Tilmiz'in yanında eğitim almıştır. Selahaddin Eyyubi'nin özel hekimliğini yapmıştır.⁵⁰⁰ Nureddin'in Şam'daki hastanesinde önemli ameliyatlarda bulunmuştur.⁵⁰¹ Selahaddin Eyyubi'nin amcasını tedavi etmek için giderken yolda cüzzamlı bir hasta ile karşılaşmıştır. Hastalığın çok ilerlediği hastanın görünümü çok değişmiştir. İbnü'l- Mitran ona haşerat eti yemesini önermiştir. Dönüşte hasta ile tekrar karşılaştıklarında da hastanın iyileştiğini görmüşlerdir.⁵⁰² İslam tıp tarihine çok önemli eserler bırakmıştır. Bunlardan biri el-Makaletü'n- Nasıriyye fi Hıfzi'l- Umuri's- Sıhhiyye'dir. Hıfzıssıhha ile ilgili bir eserdir. Selahaddin Eyyubiye adına yazılmış bir eserdir.⁵⁰³

⁵⁰⁰ Ahmet Güner, *aynı eser*, s.181-182.

⁵⁰¹ A.Süheyl Ünver, *Selçuk ...s.91.*

⁵⁰² Ahmet Güner, *aynı eser*, s.184.

⁵⁰³ *aynı eser*, s.187.

SONUÇ

İlk çağlardan günümüze kadar bütün tarihi süreçte çeşitli salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Nitekim Orta Çağ, salgınların en yoğun yaşandığı dönem olmuştur. Bu salgın hastalıkların başında veba, cüzzam ve sıtma gelmektedir. Binlerce insanın ölümüne sebep olmuş ve bu hastalıklar, insanlara sadece sağlıklarını kaybettirmekle kalmamış psikolojilerini de büyük ölçüde etkilemiştir. İnsanlar, bu hastalıkları iyileştirmek için çeşitli yollar denemişlerdir. Bu denemelerde kimi zaman büyü ve sihirden kimi zaman doğadan yararlanmışlardır. Ancak hekimler, hastalıkla beraber hep var olmuştur. Hekimler, ilk çağlarda karşımıza sihirbaz hekim olarak çıkmışken Orta Çağ'da da bu durum böyle devam etmiştir. İnsanlar, Orta Çağ'da da sihir ve büyüden medet ummuştur. Rönesans ve Reform'dan sonra ise bu durum değişmeye başlamıştır. Artık akla, deneye ve gözleme dayalı, bilimsel gelişmeler, gerçekleşmiştir. Artık hekimler, büyü ile değil bilimsel yollar ile tedaviler yapmışlardır. Tıp bilimi, ilerleme kaydetmiş tıbbi ve cerrahi teknikler gelişme göstermiş. Hastaların tedavi edilebileceği, tabiplerin ise hastalarını muayene edebileceği kurumlar olan hastaneler yoğunlaşmıştır.

Bu çalışmada yer verdiğimiz salgın hastalıklar ve tedavi yöntemleri ilgili oldukları konularda bölümlere ayrılarak anlatılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın günümüzde yaygın olan salgın hastalıklar gibi geçmişte de var olan salgın hastalıkların neler olduğu ve o dönemde insanların neler yaşadığı hakkında bilgi edinmemize yardımcı olması temennimizdir.

Her dönem kendi içerisinde farklı salgın hastalıklarla baş etmek zorunda kalmıştır ve bu hastalıklarla tedavi yöntemleri de toplumlar arası farklılıklar göstermiştir. Günümüzde de eski çağlarda olduğu gibi değişik salgın hastalıklar görülmektedir ve bu hastalıklar için birçok tedavi yöntemi geliştirilmektedir. Orta Çağ'ın en yaygın hastalıkları arasında veba, cüzzam ve sıtma gibi hastalıkların topluma verdiği zararların etkisi tartışılmaz büyüklükteydi. Günümüzde ise AIDS, Hepatit, Kırım Kongo Kanamalı Ateşi, Kuş gribi ve Domuz gribi gibi hastalıklar ölümcül olması ile bulunduğumuz çağın salgın hastalıkları arasına girmiştir. Ancak geçmişle kıyaslandığında tıbbın gelişmesi, tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi, yaşam standartlarını arttırmıştır. Dolayısıyla salgın hastalıklar, Orta Çağ biliminin gelişimine

tıbbi ve felsefik yeni yaklaşımlar getirilmesi konusunda yeni kapılar açmıştır. Her ne kadar vermiş olduğu zarar fazla olsa da...

KAYNAKLAR**KİTAPLAR**

Ağırakça, Ahmet, İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar), İstanbul, 2004.

Akdur, Recep, Sıtma, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, Ankara 2001.

Atabek, M. Emine, Ortaçağ Tababeti, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.

Aydın, Erdem, Dünya ve Türk Tıp Tarihi, Güneş Kitabevi, Ankara, 2006.

Aydın, İlknur, Bulaşıcı Hastalıklar (Bakım ve Koruma), Ed. Behice Erci, Palme Yayıncılık, Ankara, 2005.

Ceylan, İbrahim, Türklerde Cerrahinin Gelişimi, Türk Cerrahi Derneği Yayınları, Ankara, 2012.

Dinç, Gülten, Orta Çağ'da İslam Tıbbı, Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı, İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, 2007.

Eco, Umberto, Orta Çağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar, Alfa, 2012.

Ed. Yılmaz, Coşkun –Yılmaz, Nejd, Osmanlılarda Sağlık I, İstanbul, 2016.

Erdemir, Demirhan, Ayşegül, Tıp Tarihi, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 2014.

Güner, Ahmet, Biyografilerle Adudi Hastanesi Tarihi, İslam Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2005.

Kahya, Esin - Ayşegül Demirhan Erdemir, Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

- , İbn Nefis Ve Eseri El-Mucez, Ed.Yavuz Unat, Orta Çağ İslam Dünyası'nda Bilim Ve Teknik (Makaleler), Ankara, 2008.
- Kılıç, Orhan, Eskiçağ'dan Yakınçağ'a Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ,2004.
- Küçüker, Paki, Şerefeddin Sabuncuoğlu, Mücerreb-Name, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 2010.
- Martin, Sean, Orta Çağ'da Veba, Çev. Cumhur Atay, İstanbul, 2011.
- Nikiforuk, Andrew, Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın Ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul, 2000.
- Özdemir, Hikmet, Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918,Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- Öztek, Zafer, 1000 Tıp Büyüğü, Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Ankara 2013.
- Öztürk, Levent - Erseven, Halil - Atık, M. Fadıl, Türklerde Müzikle Tedavinin Tarihçesi, Makamdan Şifaya, İstanbul, 2015.
- Sarıçam, İbrahim- Erşahin, Seyfettin, İslam Medeniyeti Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2013.
- Sezgin, Fuat, İslam Uygarlığında Saatler, Geometri, Optik, Tıp, Kimya, Mineraller, Fizik, Mimari, Savaş Tekniği, Antik Objeler, Çev. Abdurrahman Aliy, boyut yayıncılık, İstanbul.
- Sina, İbn-i, El-Kanun fi't-Tıbb (Birinci Kitap), Çev. Esin Kahya, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2009.

Şentürk, Erhan, Selva, Hemşirelik Tarihi, Nobel Tıp Kitabevleri, 2011.

Şevki, Osman, Sad: İlder Uzel, Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Tekeli, İlhan – İlkin, Selim, Cumhuriyetin Harcı/ İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Tekeli, Sevim-Kahya, Esin, Dosay, Melek, Demir, Remzi, Topdemir, Hüseyin Gazi, Unat, Yavuz, Aydın,Koç, Ayten, Bilim Tarihine Giriş, Nobel Yayıncılık, 2015.

Topdemir, Hüseyin,Gazi, İslam Dünyasında Tıp, Bilim ve Teknik. 2012.

Unat, Kadri, Ekrem, Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Ve İslam Dini, İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, 1989.

□□, Sıtmanın Tarihi, Sıtma- Malaria, Ed. M. Ali Özcel, İzmir, 1999.

Ülgen, Pınar, Orta Çağ Avrupa'sının Ölümle Dansı (XIV. Yüzyıl), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

Ünver, A. Süheyl, Tıp Tarihi Yıllığı, II. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.

□□, Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1940.

□□, *Tıp Tarihi, Tarihten Önceki Zamandan İslam Tababetine ve İslam Tababetinden XX. Asra Kadar*, İstanbul 1943.

Yaltkaya, M.Şerafeddin, Dervişoğlu, Haz.İsmail, Günaydın, Selma,İbn Sina Kitabı, Hayatı, Risaleleri, Şiirleri, Büyüyen ay yayınları, 2014.

MAKALELER

Ağırakça, Ahmed, Osmanlı Tıbbının Kaynakları ve Osmanlı Tıbbına Giriş, y.y

Akdağ, Ahmet, Bir Tedavi Yöntemi Olarak “Kan Aldırmak” ve Klasik Türk Şiirindeki Kullanımı, Gazi Türkiyat, Bahar, 2014, ss.169-187.

Akın, Esra, Mekanik Ventilator Desteğinde Olan Hastalarda Müzik Terapinin Anksiyetenin Fizyolojik Belirtilerine Etkisi, Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2007, ss.1-199.

Akın, Haydar, Antikçağ’dan Yeniçağ’a Delilik, Melankoli ve Cinlenme Avrupa’da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, ss.1-647.

Akkuş, Ülkü, Müziğin İnsan Sağlığı Üzerindeki Yeri Ve Önemi, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, 2007, ss.98-103.

Altıntaş, Ayten, Tıbbi Bitki Araştırmalarında Kaynak Olarak Eski Tıp: “Kokulu Gül” Örneği, Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran, 2010, ss.79-87.

Arda, Berna, Hastalık Olgusunun Tarihsel Açıklanışında Önemli Bir Kavram : “Etki Göçü”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 4, Sayı 2, 1996, ss.105-112.

Arık, Şamil, Fedâ, Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XV, S. 26, 1990-1991, ss.27-57.

Arkan, Atilla, Kindi ve İbn Rüşd’de İnsan Tasavvuru, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 2004, ss.27-54.

Asimov, Muhammed S. , “Avicenna-İbn Sina A Universal Genius”, *The Unesco Courier*, October, 1980, ss. 1-47.

- Ataseven, Asaf, Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri “Darü’ş-şifalar”, *Vakıf Haftası Dergisi*, 2,1985, ss.157-162.
- Atmaca, Esra, XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları, Adapazarı Müftülüğü, Sakarya, Temmuz,2015, ss.525-534.
- Ayaz, Erol, Hüseyin Can Alpsoy, Sarımsak (*Allium sativum*) ve Geleneksel Tedavide Kullanımı, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 31 (2), 2007, ss.145-149.
- Bakır, Abdulhalik, Orta Çağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1,2016, ss.35-76.
- Bal, Asker, Ali, Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd’ü Yeniden Düşünmek, Raphael’in “Atina Okulu ve Felsefe” Resminde İbn Rüşd’ün Temsili, c.II,Sivas, 2009.
- Bakkal, Ali, Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd’ü Yeniden Düşünmek, İslam Tıp Tarihinde İbn Rüşd, c.II, Sivas, 2009, ss.441-468.
- Bayrakdar, Mehmet, Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd’ü Yeniden Düşünmek, İbn Rüşdcülük ve College De France, c. II. Sivas,2009
- Birkan, Işıl, Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi Ve Uygulamaları, *Ankara Akupunktur Ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi*, 2014, ss.37-49.
- Bouamrane, Chikh, Çev: Şimşek, Hüseyin, Orta Çağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi, İstem, Yıl 7, S.14, 2009, ss.383-396.
- Candeğer, Ümmügülsüm, Cumhuriyet’ten Günümüze Sıtma İle Savaş, Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, c.IV, Sosyal Beşeri Bilimler, Ankara 2016, ss.425-435.

- Cantay, Gönül, Bilim Tarihi Araştırmalarından Kesitler, Yeni Türkiye Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayı IV, Y. 8,S.46, 2002, ss.509-520.
- Çelik, Rukiye – Erdem, Ramazan, Hekimin Değişen Kimliği Çerçevesinde Sağlık Kültürleşmesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, *Vizyoner Dergisi*, c.VII, S.16, 2016, ss.61-74.
- Çolak, Ali, Muhteva Yönüyle Kütüb-i Sitte'deki Tıbb-i Nebevi Hadisleri, Adana 2015 Uluslararası İslam ve Tıp (Tıbb-i Nebevi) Kongresi Bildirileri, 07- 10 Ekim 2015, Adana 2016, ss.278-286.
- Demirhan, Ayşegül, İbn Sina ve Afyon Hakkındaki Fikirleri, I.Uluslararası İbn Sina Sempozyumu, Ankara Başbakanlık Basımevi Toplantı Bildirileri Dizisi,1983, ss.365-371.
- Doğramacı, İhsan, (1984), İbn Sina Yaşamının ve Çalışmalarının Bazı Yönleri, Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983, ss.77-84.
- Dramur, Rengin, Ebu Reyhan Biruni'nin Kitab-ı Saydele Fi't –Tıbbı'nda Bazı Droglarla Tedavi, Ulularası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.42, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 1
- Ekşi, Ahmet, İslam Hukukunda Tıbbi Müdahalelerden Doğan Hukuki Sorumluluk, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya,2010, ss.1-229.
- Eren, Gülseren, Hadislerde Hastalık ve Tedavi Yolları, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009, ss.1-139.
- Erer, Sezer - Atıcı, Elif, Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 2010, ss.29-32.

Erten, Rifai, Hristiyanlık'ta ve İslamiyet'te Şifa, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2004, ss.1-74.

Gençel, Özge, Müzikle Tedavi, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c.XIV, S.2, 2006, ss.697-706.

Gökçe, Nilüfer, Tarih Öncesi Dönemden Günümüze Hekim ve Hekimlik, Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 2000, ss.117-121.

Gökhan, İlyas, El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadi Buhranlar (1422-1438), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.XXIII.,Sayı 1, Temmuz 2008, ss.91-136.

Güler, Kadir, Germiyan Şiirinde Müzik ve Terapi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Akademik Müzik Araştırmaları Dergisi*, c.II, S. 4, Haziran 2016, ss.27-42.

Güner, Sırrı, Süleyman, Müziğin Tedavideki Yeri ve Şekli, *Karadeniz Araştırmaları*, S.12, 2007, ss.99-112.

Harmancı, Gencil, Hande, Bir Orta Çağ Trajedisi: Veba, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 2003,S. 142,

Hatunoğlu, Aşkı, Türk İslam Hekimlerinin Psikoloji Biliminin Gelişimine Katkıları ve Psikolojik Hastalıklara Tedavi Yöntemleri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Eylül 2014, ss.255-263.

Henzel, Olgun Zahide, Hastayı Algılama ve Hasta Kavramı Oluşturma Bağlamında Türk ve Fransız Hekimlerin Karşılaştırılması, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Adana, 2009, ss.1-134.

İlgili, Önder, Şahinoğlu, Serap, Acıduman, Ahmet, Tuzcu, Kemal, İslam Dünyasında Hekim Andı Uygulaması ve Hipokrat Andı'nın İzleri (İslam Dünyasında Hekim Andı), *Lokman Hekim Dergisi*, 2016, ss.137-149.

- İsmailov, Vedanoğlu, Nadir – Özakkaş, Tahir, Azerbeycan Tıp Eğitiminde Psikiyatri, Azerbeycan Tıp Üniversitesi, c.II, 1998, ss.1-16.
- Kahya, Esin - Şar, Sevgi - Süveren, Kenan, İbn Sina'daki Böbrek Hastalıklarından Böbrek Yaraları Konusundaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi, III.Türk Tıp Tarihi Kongresi,ss.235-247.
- Khan, Murad Ahmad, Raza, Fauzia, Khan, Iqbal Akhtar, Ibn Sina And The Roots Of The Seven Doctrines Of Preservation Of Helth, Acta Med Hist Adriat 2015; 13(Supl. 2),s.87- 102.
- Karahan, Suat, Tarihsel Süreç İçerisinde Türklerde Müzikle Terapi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzik Anasanat Dalı, İstanbul, 2006,ss.1-68.
- Kasabalı, Kamil, Bitkisel İlaçların Geçmişi 60 Bin Yıl Önceye Kadar Uzanır, Ankara Akupunktur, 2015,ss.26-30.
- Kaya, Muzaffer – Demiral, Serkan, Albert Camus'un Veba Adlı Romanında İşlenen Esaret Duygusunun Algısal Açından Analizi, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,c.20,S 2, 2011,ss.379-388.
- Kayhan, Hüseyin, Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar, History Studies, 2011,ss.155-163.
- Koç, Aylin, Hastalık İsimlerinde Örtmece, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dünyası Araştırmaları, S.188, Ekim 2010,ss.77-94.
- Kurt, İsmail, Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü'l-ma'un Adlı Eser Çerçevesinde, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,2009.ss.1-79.

Marlen, Gisele, The Black Death In Early Ottaman Territories (1347-1550), The Institute Of Economics And Social Sciences, Bilkent University Master Of Arts, Ankara, May 2009,ss.1-152.

Özdelikara, Afitap, Hacamat'ın Dünü ve Bugünü, Adana 2015 Uluslararası İslam ve Tıp (Tıbbi Nebevi) Kongresi Bildirileri, 07- 10 Ekim 2015, Adana 2016,ss.659-662.

Özkaya, Şule, Osmanlı'nın Tıp Anlayışını ve Akıl Hastalarına Yaklaşımını Belirleyen Faktörler ile Bu Anlayışın "Ma-Hazar"da Tezahürü, Marmara Üniversitesi, Yeni Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı, V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi, Bildiriler Kitabı II,ss.305-322.

Polat, Emanullah, Kur'an-ı Kerim'e Göre Ruhi Hastalıklar, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Haziran 2010,ss.1-389.

Sarı, Nil - Akgün, Burhan, Türk Tarihinde Psikiyatriye Bakış, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, Mart, 2008,ss.1-24.

Serdar, Murat, Geç Orta Çağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler ve Tıp Eğitimi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,2015,ss.

□□, Orta Çağ Avrupa'sında Tanrı'nın Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, II, 2014,ss.100-110.

Sezer, Fahri, Müzikle Terapinin Sınav Kaygısı, Öfke ve Psikolojik Belirtiler Üzerindeki Etkisi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum, 2009,ss.1-224.

Somakçı, Pınar, Türklerde Müzikle Tedavi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,S.15 2003/2,ss.1-140.

Şahin, Mustafa, Orta Çağda Herat Bölgesinde Meydana Gelen Kıtılıklar, Bazı Doğal Felaketler ve Salgın Hastalıklar, Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi, c.VIII, S.36, Şubat 2015,ss.380-390.

Şengül, Enver, Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi Ve Edirne Sultan II.Bayezid Darüşşifası,Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008,ss.1-203.

Tekineş, Ayhan, Alternatif İslami Tıp “Tıbb-i Nebevi”, Divan, 1998,ss.57-72.

Turna, Nalan, İstanbul’un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi, Studies Of The Ottoman Domam,c.I, S. 1, 2011,ss.1-36.

Tümen, İbrahim, Tıbbi Bitkilerin Ekonomik Değeri : “Ardıç” Örneği, Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran, 2010,ss.123-143.

Türkmen, Öztürk, Hafize, Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık ve Tıbbın Değerleri, *Lokman Hekim Journal*,2011, ss.21-27.

Uysal, Gülfem, Geç Osmanlı Salattepe Populasyonu ve Cüzzam, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.30,S.2 Aralık, 2015, ss.209-224.

Uzun, Barlas, Mehmet – Aykaç, Gizem – Özçelikay, Gülbin, Bitkisel Ürünlerin Yanlış Kullanımı ve Zararları, *Lokman Hekim Dergisi*, c.IV., S.3, Eylül-Ekim 2014, ss.1-5.

Üçer, Müjgan, İbn Sina’nın Al- Kanun Fi’t- Tıbbı’ndaki Bal ve Kına ile yapılan İlaçlar, Uluslar arası İbn Sina Sempozyumu,ss.323-329.

Vuran, Doğan, Öznur, 1980 Sonrası Türk Sinemasında Delilik Okumaları, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 37, Güz,2013, ss.68-86.

Yenen, Osman Şadi, Biyolojik Silah Olarak Çiçek Ve Aşısı, *Klinik Gelişim Dergisi*, 2005, s.66.

Yıldırım, Taner – Altungök, Ahmet, Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.XV. S.2, Elazığ,2015, ss.269-295.

Yolun, Murat, İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman 2012, ss.1-160.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Alper, Mahir, Ömer, “İbnü’s-Salah, Ebü’l-Fütüh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000.

Aydüz, Salim, “İbnü’n-Nakib el-Halebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000.

Baktır, Mustafa, “Afyon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,c.I,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1988.

Bayat, Ali, Haydar, İslam Öncesi Orta Asya Türk Dünyasında Tababet, *Türkler Ansiklopedisi*.

Bayat, Ali, Haydar, Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, c. VIII.

Dönmez, Kafi, İbrahim, “Cünun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.VIII, Türkiye Diyanet Vakfı,1993.

Erdemir, Demirhan, Ayşegül, “İbnü’s-Suri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000.

□□ , “Ahlat-ı Erbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.II, Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

Güvenç, Oruç, Rahmi, Eski Türklerde Müzik İle Tedavi, *Türkler Ansiklopedisi*, c.III.

Haydar, Ali, Bayat, “İbnü’s-Süveydi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000.

Karlığa, Bekir, H.,“İbn Rüşd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XX, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.

Kaya, Mahmut, “İbn Vafid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XX, Türkiye Diyanet Vakfı,1999.

□□, “İbnü’s-Saati, Fahreddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı,2000.

Köşe, Abdullah, “Hacamat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XIV, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

Kutluer, İlhan, “İbn Tufeyl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XX, Türkiye Diyanet Vakfı.1999.

Özden, Ömer, İbn Sina(980-1037) Hayatı ve Felsefesi, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V.

Palalı, M.Zeki, “Cüzzam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,Ankara,1993.

Pormann, E.Peter. “Tıp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,c.XLI,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Sarı, Nil, Osmanlı Sağlık Hayatında Kadın, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, c.VIII.

- Terzioğlu, Arslan, “Bimaristan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1992.
- Turabi, Ahmet Hakkı, “ el-Müsika’l- Kebir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman, “Meczup”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı,2003.
- Varlık, Nükhet, “Taun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,2011.
- Yavuz, Şevki, Yusuf, “Ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,2008.
- Yıldırım, Nuran, “Miskinler Tekkesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,2005

EKLER

EK 1: Avrupa'daki veba salgınlarında hekimler kendilerini korumak için bu maskelerden taktılar.⁵⁰⁴

⁵⁰⁴ https://insanveevren.files.wordpress.com/2014/12/grev_medico.jpg?w=350 Erşim tarihi:28.11.2017/
17:49

EK 2: İbn Rüşd hastasını tedavi ederken.⁵⁰⁵

⁵⁰⁵ Fuat Sezgin, İslam Uygarlığında Saatler, Geometri, Optik, Tıp, Kimya, Mineraller, Fizik, Mimari, Savaş Tekniği, Antik Objeler, Çev. Abdurrahman Aliy, boyut yayıncılık, İstanbul, s.113

EK 3: İbn-i Sina nabız muayenesi yaparken.⁵⁰⁶

⁵⁰⁶İbn-i Sina, El- Kanun Fi't-Tıbb, (Çev. Esin Kahya), Atatürk Kültür Merkezi Yay.2009.

EK 4: Hasta'nın dağlama ile tedavi edilmesi⁵⁰⁷

⁵⁰⁷ Osmanlılarda Sağlık I, Ed. Coşkun Yılmaz – Nejdet Yılmaz, İstanbul 2016, s.220.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı :Burcu ÖNDER

Doğum Yılı ve Yeri : 1987/Niksar

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi :Giresun Üniversitesi /Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Gaziosmanpaşa Üniversitesi Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı

Yabancı Dili :İngilizce

İletişim

E-Posta Adresi :burcucobaann@gmail.com